

บทที่ 3

องค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ในการวิเคราะห์ปัญหาหนี้สิน

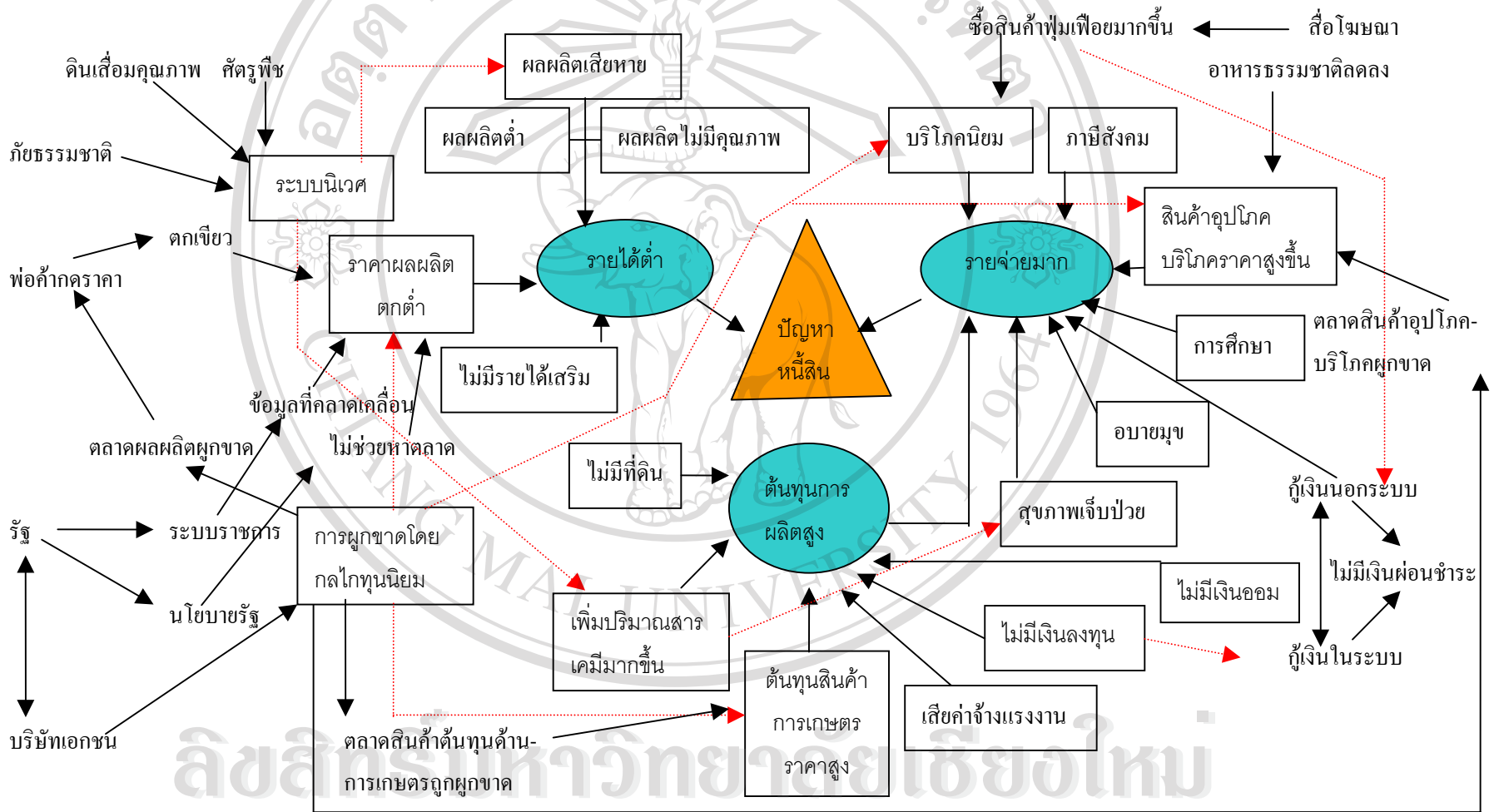
3.1 องค์ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ในการวิเคราะห์สาเหตุปัญหาหนี้สินของเกษตรกร ในเชิงองค์รวม

ปัญหาหนี้สินเกิดขึ้น ในช่วงปี พ.ศ 2526 เป็นต้นมา และค่อยๆ ทวีความรุนแรงขึ้นอย่างชัดเจนมากขึ้นเรื่อยๆ มีเหตุการณ์วิกฤตเกิดขึ้นเป็นช่วงๆ เช่น ราคาผลผลิตตกต่ำในปี พ.ศ 2526 ภัยแล้งในปี พ.ศ 2540 ปรากฏการณ์เอลนีโญ ในปี พ.ศ 2542 วิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ 2540-42 และที่เกิดขึ้นบ่อยๆ ก็คือฝนตกในช่วงของการเก็บผลผลิต โดยเฉพาะในปี พ.ศ 2544 ช่วงการเก็บผลผลิตมีฝนตกหนักติดต่อกันประมาณ 10 วัน ทำให้ต้นหอม/กระเทียมเน่าตายหมด ผลผลิตจึงขายไม่ได้หรือถ้าได้ก็ราคาต่ำมาก เพราะความชื้นสูงกระเทียมไม่แห้งและขึ้นรา เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเหล่านี้ เกิดขึ้นเป็นระลอกๆ แต่ผลกระทบที่เกิดขึ้นไม่เห็นได้ชัดเจนทันทีทันใด เนื่องจากภาวะขาดทุนของเกษตรกรไม่ได้มีผลทันทีในปีนั้นๆ แต่ให้ผลเมื่อเกษตรกรต้องหาเงินมาชำระหนี้ในปีต่อไป ซึ่งสาเหตุของปัญหาหนี้สินในหมู่บ้านป่าไผ่ ผู้วิจัยได้ประมวลข้อมูลจากการสัมภาษณ์ส่วนบุคคล ครอบครัวของเกษตรกร และการร่วมสนทนากลุ่มเกี่ยวกับประเด็นปัญหาต่างๆ ในชุมชน โดยพยายามเข้าไปร่วมในเวทีสนทนาที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับปัญหาหนี้สิน ได้แก่

1. การเข้าร่วมเวทีสนทนาปัญหาหนี้สิน ในงานวิจัยเรื่อง “การฟื้นฟูภาวะวิกฤติทางสังคมของภาคเหนือตอนบนด้วยองค์กรชุมชนและธุรกิจชุมชน” ในช่วงปี พ.ศ 2545 จำนวน 3 ครั้ง
2. การเข้าร่วมเวทีสนทนาปัญหาหนี้สินของนักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาการจัดการที่ดินและทรัพยากรอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วงเดือนกรกฎาคม ปี พ.ศ 2545 จำนวน 2 ครั้ง
3. การเข้าร่วมเวทีสนทนาปัญหาหนี้สินและการหาแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สิน ก่อนที่แกนนำชุมชนจะเสนอโครงการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในปี พ.ศ 2546-47 จำนวน 3 ครั้ง

ซึ่งในแต่ละครั้งนั้น ได้มีการบันทึก การใช้แผนภาพประกอบเพื่อทำแผนผังความคิด การสรุปประเด็น ทำให้สามารถประมวลสาเหตุของปัญหาหนี้สินจากการวิเคราะห์ของเกษตรกร ซึ่งเขียนเป็นแผนภาพความคิด (Mind map) ได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 3.1 โครงสร้างการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาหนี้สินเกษตรกร

จากแผนภาพ เป็นการอธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สิน ซึ่งสะท้อนจากการวิเคราะห์ของเกษตรกรโดยการสัมภาษณ์รายกรณี และการสนทนากลุ่ม ใ้อธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สินในภาพรวม โดยเริ่มจากคำพูดที่เป็นแกนสำคัญของปัญหาหนี้สินคือ รายได้ต่ำไม่เพียงพอกับรายจ่ายที่สูงมาก นำไปสู่การเชื่อมโยงเพื่อคลี่คลายหาสาเหตุของปัญหาในแต่ละประเด็น

ในประเด็นแรกคือเรื่องของรายได้ต่ำ เกษตรกรได้ให้คำอธิบายสาเหตุที่รายได้ต่ำ ว่ามีความเชื่อมโยงกันคือ การที่รายได้ต่ำเพราะว่าราคาของผลผลิตนั้นต่ำลงทุกปี เกษตรกรไม่สามารถกำหนดราคาสินค้าผลิตผลของตนเองได้ ได้แต่เพียงหวังว่าราคาของพืชผลจะสูงขึ้น จากการวิเคราะห์ของเกษตรกรที่หันไปปลูกพืชผสมผสานได้ให้การวิเคราะห์ว่า “ราคาไม่ได้อยู่ในมือของเรา อยู่ในมือของพ่อค้า เราต้องเอาเขาว่า ราคาไม่ดีไม่อยากขายก็จำเป็นต้องขาย เพราะขึ้นเก็บผลผลิตไว้ก็เสียหาย เก็บไว้ราคาก็อาจตกมากกว่าเดิม” (ข้อมูลสัมภาษณ์, มกราคม 2547) ความไม่แน่นอนนี้ทำให้เกษตรกรหลายรายยอมตกลงขายผลผลิตล่วงหน้าให้กับพ่อค้า โดยที่ราคาขายจะเป็นราคาที่เป็นการพึงพอใจร่วมกันภายใต้การตัดสินใจของทั้งสองฝ่ายคือพ่อค้าและเกษตรกร ซึ่งบางครั้งเกษตรกรต้องอยู่ในภาวะที่บีบคั้นต้องติดต่อพ่อค้าเอง “...เหมือนกับว่าเราไปร้องเขา บางคนติดต่อพ่อค้าไว้ก่อนแล้ว แต่อีกคนหนึ่งติดต่อพ่อค้าทีหลัง แต่ยอมขายผลผลิตราคาต่ำกว่าเจ้าแรก คนที่ได้เปรียบก็คือพ่อค้าได้ซื้อผลผลิตถูก แต่เกษตรกรต้องมาทะเลาะบาดหมางใจกัน..” (สัมภาษณ์เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า , พฤศจิกายน 2546) เกษตรกรไม่สามารถนำผลผลิตในปริมาณที่มากไปขายปลีกเองได้ ในขณะที่พ่อค้าคนกลางที่รับซื้อผลผลิตก็มีเพียงไม่กี่ราย ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กับผู้ค้ารายใหญ่ระดับประเทศ ภาวะเช่นนี้ เกษตรกรไม่สามารถที่จะคาดเดาสถานการณ์ได้ว่าราคาผลผลิตในแต่ละปีจะเป็นเช่นไร ดังนั้น จึงถือว่าไม่มีความแน่นอนและมีความเสี่ยงต่อการขาดทุน

ในประเด็นนี้ เกษตรกรมีมุมมองต่อทางราชการ ว่าไม่สามารถที่จะช่วยเหลือในด้านข้อมูลเกี่ยวกับแนวโน้มราคาผลผลิตที่เที่ยงตรงสมบูรณ์ได้ “...ที่ผ่านมา ราชการได้แต่ส่งเสริมการผลิตความจริงเรื่องการผลิตคนในหมู่บ้านเราไม่เป็นรองใคร ทำให้คนที่เรียนจบมาทางด้านเกษตร หรือเกษตรกรอำเภอก็ดี มาปลูกพืชผักแข่งกับเกษตรกรคูก็ได้ รับรองแพ้ แต่สิ่งที่อยากให้อาจารย์ช่วยคือเรื่องขอตลาดมากกว่า เกษตรกรอยากรู้จะว่าปีนี้จะควรจะปลูกอะไรจึงจะราคาดี หลายครั้งราชการให้ข้อมูลคลาดเคลื่อน เช่นปี พ.ศ 2546 เพื่อต้องการลดการปลูกกระเทียม เนื่องจากมีการคาดว่ามีปริมาณการปลูกมากและจะมีกระเทียมจากประเทศจีนเข้ามา จึงให้เกษตรกรลดพื้นที่เพาะปลูก แต่เมื่อเกษตรกรลดพื้นที่แล้ว ปรากฏว่าราคากระเทียมสูง ทำให้ชาวบ้านเสียหายมาก ส่งผลให้ปีนี้ (2547) ชาวบ้านหันมาปลูกมาก แต่ราคาของกระเทียมกลับตกต่ำลง..” (ข้อมูลจากเวทีสนทนากลุ่ม, มกราคม 2547)

ในส่วนจากรายได้ที่ต่ำลงจากผลผลิตไม่มีคุณภาพนั้น สำหรับหมู่บ้านป่าไผ่ ในภาวะสภาพอากาศปกติ เกษตรกรไม่มีปัญหาในเรื่องของคุณภาพผลผลิต ทุกปีเกษตรกรจะเพาะปลูกดูแลผลผลิตให้มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งปริมาณและคุณภาพเสมอ แต่ก็ยังเทียบไม่ได้กับหลายปีก่อน โดยที่เกษตรกรได้เปรียบเทียบให้ฟังว่า “...เมื่อปี พ.ศ 2525 ผมปลูก 1 งาน สามารถให้ผลผลิตกระเทียมได้ถึง 2,500 ก.ก โดยที่ไม่ต้องใช้ปุ๋ยมากด้วย แต่ปัจจุบันปลูก 1 งาน จะได้ผลผลิตเพียง 1,000 ก.ก เท่านั้น เพราะว่าสมัยก่อนธาตุอาหารในดินยังมีมาก เดียวนี้ดินบ้านเรามันเสื่อมไปแล้ว” (สัมภาษณ์ นายสุวรรณ พองวรรณ ,ธันวาคม 2546) และที่ผลผลิตไม่มีคุณภาพนั้น ส่วนหนึ่งเกิดมาจากสภาพดินฟ้าอากาศ ถ้าหากฝนตกในช่วงเวลาที่เกษตรกรจะเก็บเกี่ยวผลผลิต ก็มีผลทำให้ผลผลิตเสียหายไม่มีราคาได้ “มีเกษตรกรคนหนึ่ง ลงทุนปลูกกระเทียมหลายไร่ มีพ่อค้าติดต่อซื้อและวางเงินมัดจำล่วงหน้าแล้วเป็นจำนวนเงินหลายหมื่นบาท ถ้าขายผลผลิตจริงก็จะได้กำไรนับแสนบาท เพราะว่าช่วงนั้นราคากระเทียมดี เหมือนกับเงินแสนลอยมาหาแล้ว แต่ก็เกิดเหตุการณ์ฝนตกติดต่อกันหลายวัน ทำให้กระเทียมเน่าเสียหาย จนพ่อค้าที่วางเงินมัดจำไว้ ไม่รับซื้อโดยยอมทิ้งเงินมัดจำ เพราะซื้อไปก็ขาดทุน” (พ่อหลวงทองสุข ธาตุอินจันทร์, 1 กุมภาพันธ์ 2545)

อีกสาเหตุหนึ่งของรายได้ที่ต่ำก็คือ การขาดรายได้เสริมในช่วงที่ว่างจากการเพาะปลูกหรือแม่บ้าน ผู้สูงอายุ ที่อยู่กับบ้านว่างงานที่จะสามารถให้ค่าตอบแทนที่สูงและสม่ำเสมอ เป็นเงินสดทุกวันเพื่อใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน แม้ว่าชุมชนจะพยายามหากิจกรรมเพื่อเสริมรายได้ต่างๆ แต่ก็เกิดขึ้นเป็นกลุ่มๆ เกิดขึ้นเป็นครั้งๆ ไม่ครอบคลุมทั้งหมู่บ้าน และค่าตอบแทนที่ได้รับก็ต่ำและไม่สม่ำเสมอ เช่น กิจกรรมการทำอาหารของกลุ่มแม่บ้าน ก็ไม่ได้เกิดขึ้นทุกวัน มีเฉพาะช่วงที่มีคนสั่งหรือมีงานเลี้ยงเท่านั้น “เดือนหนึ่งจะมีอย่างมากที่สุดก็แค่ไม่กี่ครั้ง ครั้งหนึ่งก็ได้รายได้ไม่ถึงร้อยบาทไม่พอที่จะถือเป็นรายได้หลัก” (สัมภาษณ์แม่บ้านเกษตรกร, มกราคม 2547) กิจกรรมด้านหัตถกรรม การแปรรูปผลิตภัณฑ์ไม้ยาง “ต้องรอ Order เป็นครั้งๆ ซึ่งไม่แน่นอนว่าจะมาเมื่อไร ราคาเท่าใด ถ้าราคาน้อยก็ไม่รับทำ” (สัมภาษณ์ประธานกลุ่ม, กุมภาพันธ์ 2547) หรือกิจกรรมการเลี้ยงสัตว์ปลูกพืชผสมผสานอื่นๆ ส่วนใหญ่ไม่ได้ลงทุนถึงขั้นที่จะนำไปขาย มักจะปลูกพืชเลี้ยงสัตว์เพื่อรับประทานในครัวเรือนเท่านั้น เท่ากับเป็นการลดค่าใช้จ่ายในขณะที่ขาดรายได้

ประเด็นที่สองคือเรื่องของรายจ่ายที่สูงขึ้น ค่าใช้จ่ายในวิถีชีวิตประจำวันของครอบครัวเกษตรกรในสถานการณ์ปัจจุบัน มีค่าใช้จ่ายที่หลากหลาย ค่าใช้จ่ายหลักคือค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงชีพสมาชิกในครอบครัว ซึ่งกิจกรรมด้านการเกษตรการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ได้ช่วยแบ่งเบาบรรเทาค่าใช้จ่ายได้พอสมควร แม้ว่าอาหารตามธรรมชาติในไร่นาจะลดลงไปมากซึ่งเป็นผลจากการใช้สารเคมีก็ตาม แต่อย่างไรก็ตามสินค้าที่เป็นเครื่องประกอบอาหาร ชุมชนไม่สามารถผลิตเองได้ และมีราคาแพงมากกว่าราคาของพืชและสัตว์ เช่น เตาแก๊ส แก๊ส เครื่องปรุงอาหารต่างๆ ค่าใช้จ่ายในการ

ซื้อสินค้าอุปโภคบริโภค เช่น เครื่องยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้า ภายในครอบครัว ก็มีราคาแพงขึ้นเช่นกัน และดูเหมือนเป็นความจำเป็นสำหรับวิถีชีวิตยุคใหม่ไปแล้ว การอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวซึ่งมีสมาชิกหลายคน แต่ละคนมีความต้องการที่ต่างกัน และยังการได้เห็นสื่อโฆษณาทางโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์อยู่บ่อยๆ จึงทำให้ต้องหาวิธีหุนเงินมาเพื่อซื้อสินค้าเหล่านี้ “บางครั้งเราไม่อยากจะ แต่ลูกเห็นในโทรทัศน์แล้วอยากได้ ขอแล้วขออีกให้พ่อซื้อ เราก็จำเป็นต้องหาซื้อเหมือนกับเป็นหน้าที่ของเรา” (สัมภาษณ์, มกราคม 2547) ส่วนค่าใช้จ่ายในการศึกษา ก็เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงมากขึ้นในแต่ละปี ซึ่งไม่ได้หมายถึงค่าเทอมอย่างเดียว แต่มีค่าใช้จ่ายในการเดินทาง ซึ่งปัจจุบันเกษตรกรที่ส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือในระดับมัธยม ต้องอาศัยรถโดยสารประจำเดือน แล้วจ่ายเหมา และมีค่าใช้จ่ายประกอบอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นค่าเสื้อผ้าชุดนักเรียน ค่ากิจกรรม ค่าขนม ฯลฯ

ค่าใช้จ่ายที่เกิดจากการพนัน อบายมุข การเล่นเกมเสี่ยงโชค ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดหนี้สิน ในกรณีนี้มีตัวอย่างจากผู้นำเกษตรกรรายหนึ่ง ซึ่งเป็นเกษตรกรตัวอย่างของชุมชน ในอดีตเคยติดการพนันจนมีหนี้สินนับล้าน ปัจจุบันได้หันกลับมาทำกิจกรรมด้านการเกษตรจนสามารถบรรเทาปัญหาหนี้สินของครอบครัวลงได้ และค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งสำหรับบางครอบครัวที่มีปัญหาด้านสุขภาพ แม้จะมีโครงการ 30 บาทรักษาทุกโรคแล้วก็ตาม แต่ในภาพรวมครอบครัวเกษตรกรบ้านป่าไผ่ส่วนใหญ่ไม่ค่อยประสบปัญหาด้านสุขภาพมากเท่าใดนัก

รายจ่ายในการผลิต ซึ่งเป็นต้นทุนการผลิตในแต่ละปี เกษตรกรที่ลงทุนเพาะปลูกในพื้นที่จำนวนมาก ต้องใช้ทุนที่สูงมากบางรายเป็นหลักแสนบาท ต้นทุนการผลิตประกอบไปด้วย ปัจจัยการผลิตประเภท ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้า ฮอร์โมน สารเร่ง และค่าจ้างแรงงานที่สูงขึ้น เนื่องจากช่วงเวลาการผลิตโดยเฉพาะการปลูกกระเทียมของเกษตรกรเกิดขึ้นพร้อมกัน ทำให้ต้องรีบแข่งกันปลูกก่อนเดือนธันวาคม ถ้าเกษตรกรรายใดปลูกช้าก็จะส่งผลต่อคุณภาพและปริมาณของกระเทียม ทำให้กิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานลดน้อยลง ซึ่งในช่วงหลัง เกษนนำชุมชนได้หารือร่วมกันและพยายามรื้อฟื้นกิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานขึ้นมาใหม่อีกครั้ง อย่างไรก็ตาม ชาวชนรุ่นใหม่ก็ไม่ได้สนใจในการทำงานในไร่นาเหมือนบิดามารดา ขณะที่พ่อแม่ก็ไม่อยากให้บุตรหลานลำบากทำงานในไร่นาเหมือนตน ทำให้มีปัญหาการขาดแคลนแรงงานยังคงเป็นปัญหาที่มีอยู่ เกษตรกรบางคนไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ต้องเสียค่าเช่าที่ดิน ซึ่งนับรวมเป็นต้นทุนการผลิตด้วย สภาพดินในหมู่บ้านก็มีความหลากหลาย ถ้าได้เพาะปลูกในดินที่ดีก็ไม่จำเป็นต้องบำรุงด้วยปุ๋ยมากนัก แต่ถ้าพื้นที่การปลูกดินมีสภาพไม่ดีต้องเพิ่มต้นทุนการผลิตในการซื้อปุ๋ยเพื่อบำรุงดินมากกว่าพื้นที่อื่น และส่วนมากใช้ปุ๋ยเคมีที่มีราคาสูงขึ้น โดยตลอด เมื่อเปรียบเทียบกับราคาผลผลิต

ค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นทุกวันเหล่านี้ ทำให้เกษตรกรไม่สามารถนำเงินที่กู้ยืมในระบบมาใช้ ในกิจกรรมการผลิตเพียงอย่างเดียว ต้องกู้เพื่อเพื่อนำมาใช้จ่ายค่าใช้จ่ายทางสังคมเหล่านี้ด้วย เมื่อถึง

รอบการชำระ รายจ่ายเกี่ยวกับการชำระหนี้ เป็นรายจ่ายที่สำคัญที่หัวหน้าครอบครัวจะต้องวางแผนในการบริหารจัดการที่ดี เกษตรกรหมู่บ้านป่าไผ่ส่วนใหญ่แทบจะทุกหลังคาเรือน เป็นลูกค้ำของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สาขาอำเภอคอยสะเกิด รองลงมาแหล่งเงินกู้ในระบบก็คือสหกรณ์การเกษตรคอยสะเกิด เป็นสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นด้วยการรวมกลุ่มของเกษตรกรในอำเภอ แม้ว่าจะจัดตั้งขึ้นก่อนธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สาขาอำเภอคอยสะเกิด และมีระบบการบริหารจัดการที่คล้ายคลึงกับ ธ.ก.ส แต่ในหมู่บ้านป่าไผ่ เกษตรกรนิยมเป็นลูกค้ำของ ธ.ก.ส มากกว่า เพราะผู้ที่เป็นสมาชิกสหกรณ์ต้องเสียเวลาไปร่วมประชุมทุกเดือน ในส่วนของการปล่อยเงินกู้ ธ.ก.ส มีระบบการปล่อยให้กู้หลายบัญชี ทั้งบัญชีระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว ขึ้นอยู่กับความจำเป็นในการใช้และหลักทรัพย์ที่ค้ำประกัน ผู้กู้อาจต้องการเงินสด หรือปัจจัยการผลิตที่เป็นปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รวมทั้งเครื่องจักร รถไถ รถยนต์ มอเตอร์ไซค์ เพื่อใช้ในการเกษตรผ่านสหกรณ์การเกษตรเพื่อการตลาด (ส.ก.ต) นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมอื่นๆ คือ การส่งเสริมการออมทรัพย์ การจัดตั้งสมาคมฌาปนกิจสงเคราะห์ให้กับลูกค้ำ เป็นต้น หลายครัวเรือนผ่านการกู้ยืมและใช้คืนมาหลายครั้ง ตั้งแต่รุ่นแรกของการปล่อยสินเชื่อของ ธ.ก.ส ราวประมาณปี พ.ศ 2515-2516 จนถึงเกษตรกรรุ่นหลัง บางครัวเรือนเก็บโฉนดที่ดินไว้กับ ธ.ก.ส แม้ว่าจะชำระเงินค้ำทั้งต้นและดอกเบี้ยแล้วก็ตาม ก็ไม่ไปติดตามโฉนดกลับคืนมา โดยให้เหตุผลว่า “เพื่อลูกหลานต้องการเงิน จะได้ไปทำเรื่องกู้ได้ทันที ไม่ต้องเสียเวลาไปทำเรื่องจำนองที่ดินอีก” (สัมภาษณ์ เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า, มกราคม 2547)

แม้การเกิดขึ้นของปัญหาหนี้สิน จากการบอกเล่าของเกษตรกรจะให้ข้อมูลว่าเกิดขึ้นในช่วงตั้งแต่ปี 2526 เป็นต้นมา แต่ความจริงแล้ว การกู้ยืมเงินจากแหล่งทุนต่างๆ ภายในชุมชน เริ่มขึ้นตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ 2516 แล้ว เพียงแต่ว่าในช่วงเวลานั้น ผลผลิตมีราคาสูง จึงทำให้เกษตรกรสามารถนำเงินที่กู้ยืมจากแหล่งทุนต่างๆ มาใช้คืนได้ภายในระยะเวลาที่กำหนด ซึ่งในช่วงแรกนั้น เกษตรกรจะกู้ยืมเงินเพื่อการผลิตจากแหล่งกู้ยืมในระบบเท่านั้น เมื่อขายผลผลิตได้ก็นำเงินไปใช้คืน จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกู้ยืมเงินนอกระบบ การกู้ยืมเงินและสามารถใช้คืนได้ในระยะเวลาที่แหล่งทุนกำหนดนี้ จึงถือได้ว่าไม่เป็นปัญหาหนี้สิน

การได้รับผลตอบแทนจากการขายผลผลิตในช่วงนั้น ทำให้เกษตรกรหลายครอบครัวมีเงินสดเหลือเพียงพอที่จะนำไปซื้อสินค้าสมัยใหม่ เช่น รถยนต์ มอเตอร์ไซค์ โทรทัศน์ ตู้เย็น ในขณะที่ครอบครัวอื่นๆ ที่มีความต้องการแต่ยังไม่มีเงินสดเพียงพอที่จะไปซื้อ ก็มีการกู้ยืมเงินมาซื้อสินค้าเงินผ่อน โดยมั่นใจว่าจะสามารถนำเงินจากการขายผลผลิตไปชำระหนี้ได้ เนื่องจากการขายผลผลิตหลายปีที่ผ่านมา สร้างกำไรและความมั่นใจให้เกษตรกรมาโดยตลอด แต่ในระยะหลัง เมื่อเกษตรกรขาดทุนจากการผลิต ก็ต้องมีการกู้ยืมเงินจากนอกระบบมาหมุนใช้หนี้ในระบบก่อน แล้วค่อยกู้ยืม

เงินในระบบมาปิดเงินนอกระบบ เพราะอัตราดอกเบี้ยเงินในระบบถูกกว่านอกระบบมาก และระยะเวลาของการผ่อนชำระยาวนานกว่าด้วย จากการสะท้อนเปรียบเทียบโดยแกนนำชุมชนและผู้ร่วมเวทีสนทนาปัญหาหนี้สินเกี่ยวกับแหล่งเงินกู้ในชุมชน พบว่า ภาพของกิจกรรมการออมทรัพย์ในชุมชนปัจจุบัน มีลักษณะของการที่คนที่มีฐานะดีได้เปรียบคนที่มีฐานะยากจน เนื่องจากดอกเบี้ยจากการกู้ยืมและดอกเบี้ยจากการออม แพงกว่าแหล่งเงินกู้อื่นๆ โดยดอกเบี้ยเงินออมร้อยละ 1.5 บาทต่อเดือน หรือเท่ากับร้อยละ 18 บาทต่อปี ดอกเบี้ยเงินกู้ร้อยละ 2 บาทต่อเดือนหรือเท่ากับร้อยละ 24 บาทต่อปี และดอกเบี้ยเงินกู้กรณีฉุกเฉินดอกเบี้ยยิ่งสูงมากขึ้นไปอีก ซึ่งเมื่อเทียบกับแหล่งเงินกู้ในระบบ เช่น ธ.ก.ส และ สหกรณ์แล้ว ดอกเบี้ยเงินกู้เพียงร้อยละ 6-9 บาทต่อปี แสดงว่าดอกเบี้ยเงินกู้ของกลุ่มออมทรัพย์สูงกว่าดอกเบี้ยเงินกู้ของ ธ.ก.ส และสหกรณ์ถึง 3 เท่าตัวทีเดียว ในลักษณะเช่นนี้ คนที่มีฐานะจะนำเงินมาลงทุนซื้อหุ้นในจำนวนที่มาก แม้กลุ่มจะจำกัดจำนวนหุ้น ผู้มีฐานะก็จะหาวิธีโดยการซื้อหุ้นในนามของสมาชิกคนอื่นๆ ในครอบครัว ส่วนเกษตรกรที่มีฐานะยากจน จะซื้อหุ้นเพื่อประโยชน์ในการกู้ยืม ทำให้เกิดกรณีของการที่แกนนำเรียกว่า “คนมีเงินเข้าเต็มคนไม่มีเงิน” หลักการคิดดอกเบี้ยเช่นนี้มีมานานในชุมชนนับสิบปี แต่ยังไม่มีการปรับรื้อ ซึ่งในการหารือของกลุ่มแกนนำ เริ่มมีแนวคิดที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป

นอกจากนั้น ในชุมชนยังมีแหล่งเงินกู้นอกระบบ คือผู้ปล่อยเงินกู้ในชุมชนและผู้ปล่อยเงินกู้จากนอกชุมชน ที่มีอัตราดอกเบี้ยสูงมากขึ้นไปอีก โดยผู้ปล่อยเงินกู้ในชุมชน ซึ่งก็คือผู้มีฐานะในชุมชน จะคิดดอกเบี้ยในอัตราร้อยละ 5-10 บาทต่อเดือนหรือคิดเป็นร้อยละ 60-120 บาทต่อปี ส่วนผู้ปล่อยเงินกู้จากภายนอกชุมชน ที่แกนนำหมู่บ้านบอกว่าคือพ่อค้าแขกขายผ้า ซึ่งมีเครือข่ายของนายหน้าอยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียง เวลาที่คนในหมู่บ้านต้องการเงินสด ก็จะไปแจ้งความจำนงกับนายหน้า นายหน้าจะโทรศัพท์เพื่อติดต่อพ่อค้าให้โอนเงินมาให้เพื่อปล่อยกู้ ซึ่งจะคิดดอกเบี้ยในอัตราถึงร้อยละ 20 บาทต่อเดือนหรือคิดเป็นร้อยละ 240 บาทต่อปี ซึ่งถ้าไม่เดือดร้อนจริงๆ ชาวบ้านจะหลีกเลี่ยงการกู้เงินในลักษณะเช่นนี้ หรือถ้าจำเป็นต้องกู้จริงๆ จะกู้ในระยะเวลานั้นโดยจะพยายามหมุนเงินอื่นมาชำระ เนื่องจากการติดตามทวงหนี้ในกรณีที่ถูกหนี้ไม่มีเงินจ่าย ชาวบ้านจะเห็นภาพของคนแต่งชุดคล้ายทหารสีดำ ขี่รถมอเตอร์ไซค์ซอเปอร์ 2 คัน ดูท่าทางน่ากลัว มาติดตามทวงหนี้ถึงที่บ้าน โดยที่ผู้ใหญ่บ้านและแกนนำไม่สามารถช่วยเหลือใดๆได้

เหล่านี้คือคำอธิบายซึ่งถือเป็นองค์ความรู้ของเกษตรกร เกี่ยวกับการวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหาหนี้สิน ที่สะท้อนจากการวิเคราะห์ของเกษตรกร อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาข้อมูลภาคสนามของผู้วิจัย เป็นที่น่าสังเกตว่า เกษตรกรในกลุ่มก้าวน้ำ ที่มีความพยายามที่จะเรียนรู้ ปรับตัว แก้ไขปัญหาโดยการมีกิจกรรมที่หลากหลายในการลดต้นทุนการผลิต การกระจายความเสี่ยง การเพิ่มรายได้ และลดรายจ่าย ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ผ่านแหล่งเรียนรู้ต่างๆ เกษตรกรกลุ่มนี้ สามารถให้

การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาหนี้สินอย่างรอบด้าน เชื่อมโยงถึงซึ่ง มากกว่าเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ ซึ่งตรงกับผลการศึกษาวิจัย 40 กรณีศึกษา ที่ผู้วิจัยได้ไปสัมภาษณ์พบว่า เมื่อผู้วิจัยได้ชวนคุยเพื่อให้เกษตรกรทั้ง 2 กลุ่ม ได้สะท้อนสาเหตุของปัญหาหนี้สินที่พวกเขาเผชิญอยู่ เกษตรกรกรณีศึกษาทั้ง 2 กลุ่ม ได้สะท้อนสาเหตุของปัญหาหนี้สินประเด็นหลักๆ คือ

1. สาเหตุจากภัยธรรมชาติ
2. สาเหตุจากต้นทุนการผลิตที่สูง
3. สาเหตุจากราคาสินค้าการเกษตรตกต่ำ
4. สาเหตุจากราคาสินค้าอุปโภคบริโภคสูงขึ้น
5. สาเหตุจากค่าใช้จ่ายทางสังคมสูง
6. สาเหตุจากการใช้จ่ายฟุ่มเฟือย อบายมุข การพนัน
7. สาเหตุจากการลงทุนซื้อสังหาริมทรัพย์และอสังหาริมทรัพย์

โดยเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำจะอธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สิน โดยให้เหตุผลเพียงไม่กี่ข้อ ขณะที่เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า จะอธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สิน โดยให้เหตุผลหลายข้อและอธิบายได้ไหลลื่นเชื่อมโยงมากกว่า ดังตารางที่ 3.1

ตารางที่ 3.1 เปรียบเทียบการให้เหตุผลเกี่ยวกับสาเหตุของปัญหาหนี้สินของเกษตรกร 2 กลุ่ม

กลุ่ม	การให้เหตุผลเกี่ยวกับสาเหตุของปัญหา				รวม
	1 ข้อ	2-3 ข้อ	4-5 ข้อ	6-7 ข้อ	
เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า	1	7	9	3	20
เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ	13	6	1	0	20
รวม	14	13	10	3	40

ในส่วนของผู้ที่ที่มีส่วนในการสร้างปัญหาหนี้สินให้เกิดขึ้น เกษตรกรกรณีศึกษาทั้ง 2 กลุ่ม ได้ให้ข้อมูลจากแบบสอบถามที่ได้กำหนดเป็นหัวข้อไว้ ดังนี้ 1) ตนเอง 2) ครอบครัว 3) แหล่งเงินกู้ในระบบ คือ ธ.ก.ส/สหกรณ์ 4) บริษัทไฟแนนซ์ 5) นายทุนเงินกู้นอกชุมชน/นายทุนเงินกู้ในชุมชน 6) พ่อค้าคนกลาง 7) ร้านค้าวัสดุการเกษตร 8) รัฐบาล

จากการสัมภาษณ์กรณีตัวอย่างเกษตรกร 40 กรณีศึกษา เกี่ยวกับผู้ที่มีส่วนสร้างปัญหาหนี้สินให้เกิดขึ้นกับครอบครัว ปรากฏว่าเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ 20 ราย ตอบ 1 ข้อ 14 ราย ตอบ 2-3 ข้อ 6 ราย เมื่อเทียบกับเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า 20 ราย ตอบ 1 ข้อ 1 ราย ตอบ 2-3 ข้อ 14 ราย ตอบ 4-5 ข้อ 4 ราย และตอบ 6-7 ข้อ 1 ราย ดังตารางที่ 3.2

ตารางที่ 3.2 เปรียบเทียบการให้เหตุผลเกี่ยวกับผู้มีส่วนสร้างปัญหาหนี้สินของเกษตรกร 2 กลุ่ม

กลุ่ม	การให้เหตุผลเกี่ยวกับผู้มีส่วนสร้างปัญหาหนี้สิน				รวม
	1 ข้อ	2-3 ข้อ	4-5 ข้อ	6-7 ข้อ	
เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า	1	14	4	1	20
เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ	14	6	0	0	20
รวม	15	20	4	1	40

3.2 องค์ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ในการหาแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สิน

ในกระบวนการเรียนรู้เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สินของเกษตรกรหมู่บ้านป่าไผ่ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรทุกหลังคาเรือน เพราะว่าเกษตรกรต้องเดิมพันชีวิตกับการทำงานการผลิตภาคเกษตร จึงต้องเรียนรู้ปรับตัวเพื่อให้ตนเองและครอบครัวอยู่รอดและมีฐานะที่ดีขึ้น เพียงแต่ว่าการเปิดใจใฝ่เรียนรู้ของเกษตรกรแต่ละคนมีระดับที่ต่างกัน กระบวนการเรียนรู้ในระดับพื้นฐาน เช่น การเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาในการผลิต จะปลูกกระเทียมพันธุ์ไหนที่จะมีผลผลิตดี ปลูกในช่วงใด ปุ๋ยหือไหนดราคาถูกคุณภาพดี เป็นเรื่องของเทคนิควิธีการผลิตพืชชนิดนั้นๆ ให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพและปริมาณที่สูง การเรียนรู้เกี่ยวกับการกู้ยืม แหล่งเงินกู้ การหมุนเงิน เป็นต้น องค์ความรู้เหล่านี้เป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษและเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต แต่กระบวนการเรียนรู้ในอีกระดับหนึ่ง เป็นกระบวนการเรียนรู้จากองค์ความรู้ที่มาจากภายนอกชุมชน นอกเหนือจากพื้นฐานประสบการณ์ที่เคยสั่งสมมา เช่น องค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิตสารชีวภาพ องค์ความรู้เกี่ยวกับผลกระทบของสารเคมีต่อสุขภาพ องค์ความรู้เกี่ยวกับยุทธศาสตร์ในการแก้ไขปัญหาชุมชนโดยการวิจัย เหล่านี้ เป็นองค์ความรู้ที่แปลกใหม่ การเข้าถึงองค์ความรู้ขึ้นอยู่กับการเปิดใจยอมรับที่จะเรียนรู้ และผสมผสานองค์ความรู้ทั้งความรู้เดิมที่สั่งสมมาในชุมชนกับความรู้ใหม่จากภายนอกชุมชน

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้พบว่า กระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของเกษตรกรในกลุ่มก้าวหน้าและเกษตรกรในกลุ่มผลิตซ้ำ มีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือการแก้ไขปัญหาหนี้สิน แต่การเรียนรู้และการเลือกปฏิบัติกิจกรรมมีจุดยืนที่แตกต่างกัน มีระดับของการเปิดใจยอมรับ ที่จะเรียนรู้ องค์ความรู้จากภายนอกแตกต่างกัน โดยเกษตรกรในกลุ่มผลิตซ้ำจะมีกระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาในภาคการผลิตเชิงพาณิชย์ เพื่อให้มีผลตอบแทนที่สูงเป็นหลัก ขณะที่เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้ามีกระบวนการเรียนรู้และแสวงหากิจกรรมอื่นๆ นอกเหนือจากวิธีการผลิตเชิงพาณิชย์ สาเหตุที่ทำให้เกิดความแตกต่าง เกิดขึ้นได้เพราะ (1) เงื่อนไขบุคลิกภาพความใฝ่รู้ของบุคคล (2) เงื่อนไขฐานะมรดกที่ทำให้ครอบครัวไม่เดือดร้อนกับปัญหาหนี้สินมากนัก ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นเพราะความเป็นผู้ใฝ่รู้

ติดตามสถานการณ์ข่าวสาร จึงมีวิธีการป้องกันเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาหนี้สินกับครอบครัวที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษก่อน บางครอบครัวไม่ยอมกู้เงินจากแหล่งสินเชื่อใดใดในชุมชนเลย (2) การได้มีโอกาสเข้าร่วมเรียนรู้ การอบรม การศึกษาดูงาน โดยบังเอิญหรือโดยตั้งใจก็แล้วแต่ กับส่วนราชการ นักวิชาการ โครงการวิจัย เป็นการขยายการเรียนรู้ ที่นำไปสู่การซึมซับความรู้นำไปประยุกต์ปฏิบัติ เื่อนใจเหล่านี้ จึงทำให้เกษตรกรกลุ่มหนึ่ง สามารถที่จะเรียนรู้และปฏิบัติกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายไปจากเดิมได้ ซึ่งความแตกต่างหลากหลายถือเป็นธรรมชาติของชุมชน

ในกระบวนการเรียนรู้ จึงเห็นภาพของแกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกร ที่เริ่มสนใจที่จะหาวิธีการที่หลากหลายมาใช้ในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน โดยเริ่มจากการทดลองเรียนรู้และปฏิบัติด้วยตนเองก่อน แล้วจึงขยายผลสู่เกษตรกรที่สนใจซึ่งเป็นเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ที่เริ่มจะเปิดใจเรียนรู้ ซึ่งหากทั้งสองกลุ่มนี้ สามารถประยุกต์ใช้องค์ความรู้จากภายนอกเข้ามาสร้างความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นได้จริงในการแก้ไขปัญหาด้านการผลิต ก็จะทำให้กลุ่มเกษตรกรที่เหลือในชุมชนยอมรับและปฏิบัติในระดับชุมชนได้

จากการสัมภาษณ์กรณีศึกษาเกษตรกรในกลุ่มก้าวหน้าและเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ ทั้ง 2 กลุ่มพบว่า แหล่งเรียนรู้ของเกษตรกรหลากหลาย ได้แก่

1. แหล่งเรียนรู้จากหน่วยงานส่วนราชการ
2. การติดตามข่าวสารความรู้จากสื่อวิทยุ โทรทัศน์
3. การเรียนรู้จากเกษตรกรเพื่อนบ้านที่ได้รับการอบรมมา
4. สื่อเอกสาร หนังสือพิมพ์
5. การเรียนรู้จากวิทยากร นักวิชาการหลากหลายสาขา ที่เข้ามาสู่ชุมชน

ซึ่งทำให้พบว่า เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าจะเปิดใจเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย มากกว่าเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ ดังตารางที่ 3.3

ตารางที่ 3.3 เปรียบเทียบแหล่งเรียนรู้ของเกษตรกร 2 กลุ่ม

กลุ่ม	จำนวนแหล่งเรียนรู้				รวม
	1 แหล่ง	2 แหล่ง	3 แหล่ง	4 แหล่งขึ้นไป	
เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า	0	0	15	5	20
เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ	10	5	4	1	20
รวม	10	5	19	6	40

กระบวนการเรียนรู้จากแหล่งดังกล่าว ไม่ได้เป็นไปในลักษณะของการรับความรู้ แต่เป็นไปทั้งลักษณะการเปิดใจรับความรู้จากภายนอกชุมชน ทั้งจากแหล่งความรู้ที่เข้ามาในชุมชนและจากการที่แกนนำไปรับจากแหล่งความรู้ภายนอก โดยเริ่มกระบวนการจากแกนนำชุมชนและเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าก่อน และบางกรณีก็มีความพยายามที่จะดึงแหล่งเรียนรู้เข้าสู่ชุมชนด้วย แต่ไม่ได้หมายความว่าแกนนำเหล่านี้จะเชื่อถือและยอมรับองค์ความรู้ที่ถ่ายทอดจากภายนอกทั้งหมด และทันที กว่าจะนำไปสู่การปฏิบัติจริงได้ ต้องผ่านการวิเคราะห์อย่างถี่ถ้วนก่อนแล้วจึงนำไปปฏิบัติ

ที่สำคัญ แกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกร ได้มีกระบวนการเรียนรู้ที่จะจัดการ ปรับปรุงทางสังคม เพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการ และสอดคล้องกับปัญหาของชุมชนด้วย โดยเกษตรกรหลายคนได้สะท้อนถึงความล้มเหลวของส่วนราชการ ซึ่งเป็นทุนทางสังคมประเภทหนึ่ง ที่เข้ามาช่วยเหลือชุมชน แต่เข้ามาช่วยเหลือในลักษณะสั่งการจากเบื้องบน (Top-down) ซึ่งชุมชนเรียนรู้จากหลายกรณีว่าไม่มีความสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ตัวอย่างเช่น

การเข้ามาของระบบชลประทาน ทำให้เกิดความวุ่นวายเพราะราชการไม่เข้าใจถึงภูมิปัญญาในระบบเหมืองฝาย เช่น ระบุประตูน้ำที่ใช้ น้ำมากเอาไว้ต่ำ ระบุประตูน้ำที่ต้องการน้ำน้อยเอาไว้สูง โดยไม่รู้อิทธิพลของน้ำที่ต่างกันในพื้นที่แล้งและหน้าฤดูพายุ พอน้ำแล้งน้ำค่น้ำก็เข้าไปในประตูน้ำที่ต่ำอย่างเดียว คนอยู่เหนือก็ไม่ได้น้ำ ชาวบ้านก็เลยทุบรื้อตัดแปลงใหม่ (ข้อมูลจากเวทีสนทนาโครงการวิจัยด้านประเพณี, มกราคม 2545)

“...การเลี้ยงปลากระชังที่เกษตรกรอำเภอเข้ามาส่งเสริมในหมู่บ้าน โดยแนะนำให้เอาตาข่ายมาวางลำน้ำทั้งลำ ทำให้ปิดกั้นสะสมใบไม้ น้ำก็เสียไม่ค่อยไหล ต่อมากระชังก็ถูกกริด จึงเลิกทำจนแกนนำเกษตรกรได้ปรับแนวคิดใหม่ ทำกระชังเพียงครึ่งของลำน้ำในลักษณะทางยาว เพื่อให้ใบไม้สามารถไหลออกไปได้ไม่สะสม ก็สามารถแก้ไขปัญหาได้..” (นายประเสริฐ ทะลาบุญ, สิงหาคม 2546)

“...บ้านเราไม่ใช่พื้นที่ปลูกข้าวโพด เอาเครื่องหยอดข้าวโพดมาลงให้ 6 เครื่อง บ้านเราไม่เหมาะจะปลูกข้าวโพด ทางผู้นำจะไม่เอาก็จะไม่ได้อะไรเลย ตอนนั้นก็เอาเครื่องหยอดไปที่ไร่ที่โรงคองไม่ได้ใช้งาน เองบมาซื้อเตาแก๊สทำมะม่วงแช่อิ่ม หรือซื้อโหมมาให้ผมทำคองกระเทียมยังจะดีเสียกว่า เพราะพื้นที่ในการปลูกพืชเหมาะสมต่างกันราชการก็ไม่เข้าใจ เช่น ป่ายางจะไปปลูกกระเทียมเหมือนบ้านป่าไผ่ก็ไม่ได้ บ้านป่าไผ่ดินดำดีจะไปปลูกแตงโมเหมือนกับป่าไผ่แดงก็ไม่ได้ บ้านนาย ก. ไม่ชอบเลี้ยงไก่แต่ก็ไปให้เขาเลี้ยงไก่ แต่ปัจจุบันทางรัฐเริ่มเข้าใจแล้ว...” (นายประเสริฐ ทะลาบุญ, กุมภาพันธ์ 2544)

“...ราชการจะสนับสนุนงบประมาณได้ ชาวบ้านก็ต้องตั้งกลุ่มขึ้นมาก่อน เช่น กลุ่มกบ กลุ่มปลา โดยต้องมีการทำเรื่องขอกู้ยืม และก็มี การช่วยด้านวิชาการด้วย ภูมิใจอยู่อย่างก็คือ

ปัจจุบันนี้เหมือนกับจะเป็นการสั่งการขึ้นจากล่างไปบน เช่น จะเพาะเห็ดชาวบ้านก็ขอไป เขาก็มาสอนการเพาะเห็ด ให้พันธุ์ คือขอตามความต้องการไม่ใช่ให้ทางรัฐมากำหนดให้สำเร็จรูปเหมือนก่อน..” (เกษตรกลุ่มก้าวหน้า, กุฎกาพันธ์ 2546)

การช่วยเหลือจากทางราชการ เช่น การแนะนำให้ใช้ปุ๋ยคอก (หลังจากในช่วงหนึ่งประมาณปี พ.ศ 2520 – 2525 แนะนำปุ๋ยเคมี บางหน่วยงานถึงกับนำปุ๋ยและสารเคมีต่าง ๆ มาแจกให้ใช้) เมื่อหันกลับมาแนะนำให้ใช้ปุ๋ยคอก ดินก็ปรับตัวไม่ทันต้องใช้เวลาาน 4 – 5 ปี กว่าจะปรับสมดุลได้ ซึ่งชาวบ้านก็รอไม่ไหว ต้องหาเงินมาใช้มาจ่าย จึงต้องใช้ทั้งปุ๋ย ทั้งยาในการเร่งผลผลิต นอกจากนี้ความแตกต่างของที่ดินของแต่ละคน ปลูกพืชต่างชนิดกันในแต่ละรอบปี ใช้ปุ๋ยต่างกัน ทำให้ลักษณะดินมีความเป็นกรด – ด่างต่างกันด้วย ช่วงหนึ่งที่รัฐนำปุ๋ยสูตรเดียวกันหมดมาแจกชาวบ้านก็ใช้ไม่ได้ผล ต้องนำปุ๋ยที่ได้มาไปขายคืนให้ร้านค้าในราคาต่ำกว่าทุนเล็กน้อย แล้วนำเงินมาแบ่งให้สมาชิกกู้ยืมเท่า ๆ กัน เพื่อให้แต่ละคนไปซื้อปุ๋ยเอง โดยจะต้องนำเงินต้นพร้อมกับดอกเบี้ยมาคืนให้กับกลุ่มทุกปี (สนทนากลุ่มเกษตรกร, กุฎกาพันธ์ 2546)

“..ต้นฤดูฝน ผสมพันธุ์กับ ถ้าปล่อยตามธรรมชาติเวลาขายจะทันกับภาวะล้นตลาด ราคาจะตก ได้หาวิธีผสมพันธุ์ก่อนเวลา โดยปรึกษาเจ้าหน้าที่นักวิชาการของศูนย์อ้อยใคร่ๆ พบว่ากลิ่นไอดินตอนฝนตกแรกๆ ไปแตสเชียมที่กระตุ้นการผสมพันธุ์ของกบ เลยทดลองฉีดน้ำสปริงเกอร์เป็นฝอย รดลงบ่อดินให้มีกลิ่นไอ และการพยายามให้ตัวผู้มีจำนวนมากกว่าตัวเมีย การลดกรดในฝนโดยเอาปูนขาวสภาพเป็นด่างผสมน้ำ ทำให้กบรอดชีวิตมากขึ้น...” (นายสุรัชย์ มรดกวิจิตรการ, มีนาคม 2546)

ในส่วนของการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน แกนนำชุมชน แกนนำเกษตรกร และเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ได้เริ่มเรียนรู้และทดลองปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ทั้งด้วยตนเองและทำในลักษณะกลุ่มหลากหลายกิจกรรม ซึ่งปรากฏผลสำเร็จเป็นรูปธรรมและมีส่วนต่อการบรรเทาแก้ไขปัญหานี้สิน ภายได้เงื่อนไขและศักยภาพในระดับชุมชน ได้แก่ (1) กิจกรรมการลดต้นทุนการผลิต ประกอบไปด้วย การรื้อฟื้นนาระบบแลกเปลี่ยนแรงงานมาแก้ปัญหาเรื่องค่าจ้างแรงงานสูง การใช้ปุ๋ยอินทรีย์น้ำ ปุ๋ยพืชสด หรือสารชีวภาพ การเรียนรู้เพื่อวิเคราะห์ธาตุอาหารของดิน เพื่อลดต้นทุนการผลิตจากสารเคมี และเพื่อหวังผลไปที่คุณภาพของผลผลิตในระยะยาว (2) กิจกรรมการกระจายความเสี่ยง ประกอบไปด้วย การลดพื้นที่เพาะปลูก การปลูกพืชผสมผสาน การเลี้ยงสัตว์ผสมผสาน (3) กิจกรรมการเพิ่มรายได้ ประกอบไปด้วย การแปรรูปผลผลิตกระเทียมดองและผลไม้ดอง การปลูกพืชเสริมรายได้ การเลี้ยงสัตว์เสริมรายได้ (4) กิจกรรมการลดค่าใช้จ่าย ประกอบไปด้วย การบริโภคอาหารมีคุณภาพไม่แพง การสร้างแหล่งอาหารและสมุนไพรไว้บริโภคในครัวเรือน การลด

ค่าใช้จ่ายฟุ่มเฟือย การสร้างเสริมสุขภาพ เช่น การออกกำลังกาย เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการรักษาความเจ็บป่วยและการลดค่าใช้จ่ายด้านภาษีสังคม

จากตัวอย่างการสนทนากลุ่มเรื่องหนี้สินหลายครั้ง ทำให้เห็นว่า ปัญหาหนี้สินเริ่มถูกนำเสนอในเวทีสาธารณะระดับชุมชนหลายครั้งแล้ว และมีการดึงเอาแหล่งความรู้ได้แก่ เจ้าหน้าที่รัฐ นักวิชาการ เข้ามาเรียนรู้ร่วมด้วย ซึ่งเป็นขั้นตอนของการเปิดใจยอมรับองค์ความรู้จากภายนอกของแกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า โดยใช้เวทีการหารือประชุมกลุ่ม เพื่อระดมความคิด แนวทาง วางแผนงาน ดังตัวอย่างบันทึกการประชุม เช่น การประชุมของกลุ่มแกนนำและเกษตรกรบ้านป่าไผ่ จำนวน 14 คน เมื่อวันที่ 7 ธันวาคม 2544 และขยายผลสู่การประชุมต่อเนื่องในวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2545 ได้มีการวิเคราะห์ปัญหาหนี้สินร่วมกัน เริ่มจากการนำเสนอปัญหา และสาเหตุของปัญหาพร้อมกัน ได้ข้อสรุปของสาเหตุปัญหาคือ

-ปัญหาภัยธรรมชาติ เกิดขึ้นบ่อยครั้ง และล่าสุดเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2544 นี้ ช่วงการเก็บหอม/กระเทียม มีฝนตกหนักประมาณ 10 วัน ทำให้ต้นหอม/กระเทียมเน่าตายหมด ผลผลิตจึงขายไม่ได้หรือถ้าได้ก็ราคาต่ำมาก เพราะความชื้นสูงกระเทียมไม่แห้งและขึ้นรา

-ปัญหาด้านทุนการผลิตสูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็น ขณะนี้ทุกอย่างต้องซื้อทั้งหมด ตั้งแต่พันธุ์พืช เครื่องจักรรถไถ น้ำมัน ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฮอร์โมน แม้กระทั่งแรงงานก็ต้องซื้อ ซึ่งทั้งหมดเป็นต้นทุนการผลิตที่มีแนวโน้มสูงขึ้นทุกปี ขณะที่ราคาผลผลิตตกต่ำลงเรื่อยๆ แม้ว่าจะมีการบำรุงดิน และใช้เทคนิคการผลิต ทำให้ผลผลิตสมบูรณ์ ก็ตาม

-ปัญหาที่ดินเสื่อมโทรมจากการใช้ปุ๋ยและสารเคมี ประมาณ 10 กว่าปี โดยที่ขาดการตระหนักถึงผลกระทบต่อดิน ผลกระทบกับสุขภาพของผู้คนในหมู่บ้าน ในระยะยาว ซึ่งขณะนี้ จากการที่ได้มีการใช้สารเคมีในภาคเกษตรในหมู่บ้านมานาน ก็เริ่มส่งผลกระทบต่อบ้างแล้ว เช่น สุขภาพของคนในชุมชนแยลง ดินขาดสารอาหารแร่ธาตุ อาหารธรรมชาติในไร่นาหายาก เป็นต้น

-ปัญหาค่าจ้างแรงงานสูงและหายาก เนื่องจากการเร่งผลิตเพื่อขาย โดยปลูกพืชพาณิชย์หลัก 3 ชนิด คือ ข้าวสลับกับกระเทียมและหอมแดงเป็นส่วนใหญ่ เพื่อรายได้เป็นเงิน ขณะที่รัฐไม่แก้ปัญหาราคาผลผลิต เกษตรอำเภอส่งเสริมการผลิตอย่างเดียว ไม่สามารถแก้ปัญหาค่าผลผลิตที่เสียหายจากธรรมชาติหรือจากโรคและศัตรูพืชได้ เกษตรอำเภอมีความรู้เรื่องโรคใหม่ๆ น้อย ชาวบ้านต้องหาทางแก้เอง พ่อค้าสารเคมีก็ได้เปรียบ เกษตรกรหลงเชื่อซื้อสารเคมีราคาแพงเกินจริง และใช้ในปริมาณสูง

-รัฐไม่ดูแลเรื่องตลาด ปล่อยให้ชาวบ้านประเมินภาวะตลาดเอง ขณะเดียวกันก็ไม่มีความจริงจูงใจในการช่วยเหลือ เช่น การประกันราคาข้าวมีขั้นตอนไม่เหมาะสม กว้างประมาณที่อนุมัติให้

ประกันราคาจะมาถึง ข้าวก็อยู่ในมือพ่อค้าคนกลางแล้ว ราคาประกันเป็นราคาที่พ่อค้าคนกลางจะนำไปขาย ทำกำไรให้พ่อค้ามากกว่าชาวนา

จากการสนทนากลุ่มร่วมกัน มีการทบทวนว่า ช่วงก่อนปี พ.ศ 2535 การปลูกพืชในพื้นที่ของหมู่บ้านทำรายได้ดี ทำให้มีการเร่งปลูก ลงทุน ใช้เทคโนโลยีการเพาะปลูก เริ่มมีการกู้ยืมเงินเพื่อมาลงทุน แต่ต่อมากลับมีปัญหาเรื่องน้ำ ราคาผลผลิตตกต่ำ ทำให้รายได้ไม่พอกับรายจ่าย เกษตรกรจึงกู้มาชำระหนี้แล้วกู้ใหม่ด้วยความหวัง แต่ก็ประสบปัญหาซ้ำซากของการลงทุนสูง ราคาต่ำ ภัยแล้งภัยธรรมชาติ ซึ่งปัญหานี้สินเกิดขึ้นชัดเจนตั้งแต่ปี พ.ศ 2535 เป็นต้นมา ส่วนใหญ่เป็นหนี้สินที่พอกทางหมุนเวียน และแต่ละครัวเรือนมีหนี้สินหลายประเภท ทั้งที่เป็นหนี้ในระบบและหนี้ในระบบ การมีหนี้ค้างเกิดขึ้นจากปีที่ผลผลิตราคาตกต่ำหรือได้รับความเสียหายจากภัยธรรมชาติ เกษตรกรไม่มีเงินพอมายี่หนี้ ก็จะใช้วิธีกู้ยืมจากคนในหมู่บ้าน/นอกหมู่บ้านก่อน เพื่อไปใช้คืนให้สถาบันการเงินแล้วทำเรื่องขอกู้ใหม่ ซึ่งต้องกู้วงเงินมากกว่าเดิม เพื่อให้พอกับดอกเบี้ยและเงินต้นนอกกระบบ รวมทั้งเงินที่จะนำมาลงทุน และใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ทำให้หนี้สะสมเพิ่มขึ้นเรื่อย หนี้สินที่ใช้กับสถาบันการเงินหรือกับกลุ่ม กักนายทุน จึงไม่ใช่การใช้คืนที่เกิดจากรายได้อย่างแท้จริง แต่เป็นการหมุนเงิน

ผู้ใหญ่บ้าน แกนนำหมู่บ้าน และเกษตรกร ได้พยายามพูดคุยวิเคราะห์ปัญหาร่วมกันมาโดยตลอด ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะการประชุม แต่เป็นการหารือกันในช่วงงานประเพณีของชุมชนต่างๆ เช่น ในเวลาที่ไปร่วมงานศพ เวลาที่ไปร่วมงานบุญกัณฑ์ เป็นต้น หลายคนเริ่มมองเห็นปัญหาร่วมกัน บางคนก็คิดเรื่องนี้หนักอยู่คนเดียวหาทางออกของปัญหาไม่ได้ ได้แต่พยายามสู้ต่อไปด้วยตนเอง เมื่อคิดร่วมกันเพื่อหาแนวทางแก้ไข ได้มีการนำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหา ซึ่งมีตัวอย่างเกษตรกรที่ได้ปฏิบัติไปแล้ว เช่น

- 1) การลดพื้นที่เพาะปลูก โดยเกษตรกรบางครัวเรือน มีที่ดิน 10 ไร่ แบ่งปลูกข้าว 5 ไร่ อีก 5 ไร่ ปล่อยร้างไว้เลี้ยงวัว เพื่อให้ดินได้พักและได้ปุ๋ยคอกจากสัตว์ที่เลี้ยง
- 2) การกระจายความเสี่ยงโดยการปลูกพืชผสมผสาน แบ่งพื้นที่เพาะปลูกในช่วงปลายฝน-หนาว ซึ่งจะปลูกหอมแดงหรือกระเทียมเพียงครั้งเดียว อีกครึ่งหนึ่งปลูกพืชพวกถั่วเพื่อบำรุงดิน ปีถัดไปก็สลับแปลงกัน
- 3) การลดต้นทุนการผลิตโดยการใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยชีวภาพที่ทำเอง เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวควาย ไก่ เพื่อนำปุ๋ยคอกไปใส่ที่ดินที่ทำการเกษตร รวมทั้งการแลกเปลี่ยนแรงงาน แทนจ้างแรงงาน
- 4) การหาอาชีพเสริมรายได้ (หัตถกรรม เลี้ยงสัตว์ เพาะเห็ด ฯลฯ) เพื่อลดความเสี่ยงจากการปลูกพืชชนิดเดียว

ซึ่งที่ประชุมล้วนเห็นด้วยกับแนวทางดังกล่าว แต่ก็ยังมีปัญหาอยู่ที่ทำได้เฉพาะครอบครัวที่มีเงื่อนไขพร้อม ขณะที่หลายครอบครัวยังคงดิ้นจี้เงื่อนไขหลายอย่างที่ทำได้เนื่องจาก

- 1) ดินนี้ในระบบและนอกระบบจำนวนมาก การทำเกษตรแบบผสมผสานแบบพออยู่พอกิน การลดพื้นที่เพาะปลูก เป็นแนวทางที่ดี แต่ทำไม่ได้เพราะมองไม่เห็นทางที่จะส่งหนี้ได้ ต้องยอมเลี้ยงปลูกพืชเศรษฐกิจซึ่งเคยทำรายได้เป็นกอบเป็นกำ จึงต้องเลี้ยงลงทุนปลูกกระเทียมต่อไป
- 2) ปัญหาเรื่องนโยบายพักชำระหนี้ ไม่มีผลต่อเกษตรกรบ้านป่าไผ่เลย เพราะ
 - 2.1 หนี้ที่ทบต้นทบดอกมาหลายปี ทำให้วงเงินกู้สูงกว่า 1 แสนบาท จึงพักชำระหนี้ไม่ได้
 - 2.2 ถ้าหนี้ไม่เกิน 1 แสนบาท ก็พักไม่ได้เพราะถ้าพักหนี้ก็ไม่สามารถกู้ใหม่ได้ ประจวบกับปัญหาไม่สามารถขายกระเทียมในช่วงต้นปี 2544 ทำให้ไม่มีเงินลงทุนในปีต่อไป ต้องไปกู้เงินนอกระบบมาส่ง แล้วทำเรื่องขอกู้ใหม่ให้มากกว่าเดิม แล้วนำไปใช้หนี้ ก็จะเหลือเงินไม่เพียงพอทำทุนในปีต่อไป ยิ่งถ้าหากปีนี้ประสบปัญหาอีกหนี้สินก็จะก้อนโตขึ้นไปอีก
- 3) ราคาผลผลิตถูกกำหนดโดยพ่อค้าคนกลาง แม้เกษตรกรจะสามารถรวมกลุ่มต่อรองราคา แต่ไม่ได้ผล เพราะสมาชิกบางรายของกลุ่ม ต้องการเงินสดด่วน จึงต้องขายเหี่ยวหรือยอมขายในราคาถูกเพื่อเปลี่ยนเป็นเงินสดทันที จึงไม่สามารถขายราคาตามที่กำหนด ยิ่งไปกว่านั้น รัฐบาลให้ไม่ได้ควบคุมผลผลิตที่นำเข้าจากต่างประเทศ เช่น กระเทียมจากพม่า หรือ สิบสองปันนา

ที่ประชุมจึงได้เสนอวิธีการที่จะทำให้เกิดผลเป็นรูปธรรมได้คือ

- 1) การทำความเข้าใจแนวคิด/แนวทางการแก้ไขปัญหาร่วมกันอย่างต่อเนื่อง มีการสำรวจข้อมูลเชิงลึกเรื่องหนี้สินของทุกครัวเรือน โดยการทำบัญชีรายรับรายจ่าย เพื่อให้ทราบถึงข้อมูลด้านเศรษฐกิจรายครัวเรือน
- 2) การนำเสนอกรณีตัวอย่างของคนในหมู่บ้านที่มีกิจกรรมเพื่อการลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ ที่ทำได้ผล เช่น กรณีเกษตรกรที่ปลูกข้าวสลับกระเทียมกับถั่วลิสง และที่ดินบางส่วนปล่อยว่างไว้เลี้ยงวัว กรณีเกษตรกรที่ใช้ปุ๋ยชีวภาพแทนสารเคมีได้ผล เป็นต้น เป็นตัวอย่าง หาแกนนำ-แนวร่วมเพื่อขยายกรอบคิดออกไปทุกครัวเรือน
- 3) ในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน กรณีหนี้สินเกินวงเงิน 100,000 บาท
 - 3.1 ปรับยี่ดระยะเวลาเป็นหนี้ระยะยาว

3.2 ขอปรับนโยบายพักหนี้ในรายที่วงเงินเกิน 100,000 บาท โดยแขวนคอก ส่งคืน และมีแผนของชุมชนรองรับ

3.3 ให้ประมาณการต้นทุนการผลิตขั้นต่ำของครัวเรือน แล้วหาแหล่งเงินทุนเพื่อของบประมาณสนับสนุนในการลงทุนปีแรก โดยผลผลิตที่ได้ในปีแรกให้เก็บไว้กิน และขายเป็นเงินทุนในปีที่สอง ผลผลิตปีที่สองแบ่งใช้กิน และทำสัญญาพักหนี้ เพื่อเริ่มต้นชำระหนี้ ผลผลิตปีที่สามเริ่มใช้คืนเงินที่สนับสนุนการลงทุนปีแรก

4) ปัญหาด้านการตลาด แนวทางแก้ไขคือ

4.1 เสนอแนวทางให้เกษตรกรอำเภอ สำรวจปริมาณความต้องการด้านการตลาดของพืช แต่ละชนิดในอำเภอ ให้ชัดเจน

4.2 ให้หน่วยงานรัฐหรือหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งทำหน้าที่ประสานงานการตลาด

4.3 มีการกำหนดคร่าว ๆ ว่าพื้นที่ใดควรปลูกพืชชนิดใด จำนวนเท่าใด ร่วมกัน ระหว่างรัฐและแกนนำเกษตรกร

จากการสนทนาในเวทีต่างๆ ดังกล่าว จะเห็นถึงการวิเคราะห์ปัญหาและหาทางแก้ไข ปัญหาาร่วมกันของแกนนำ นักวิชาการ และเกษตรกร ที่ถูกสะท้อนมาจากความจริงของเงื่อนไข บริบทของชุมชน สะท้อนความจริงของความสัมพันธ์ทางสังคม สาเหตุ ผลกระทบ อย่างเชื่อมโยง และมีการนำเสนอแนวทางแก้ไขซึ่งเป็นการเรียนรู้เพื่อหาทางออกร่วมกันอย่างเป็นรูปธรรม กระบวนการเรียนรู้โดยเวทีสนทนาของชุมชนเรื่องหนี้สิน ได้เกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระอีกหลายต่อหลายครั้ง

ปรากฏการณ์ของการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างนักวิชาการ แกนนำชุมชน และแกนนำเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ถือเป็นปรากฏการณ์ใหม่ของกระบวนการสร้างองค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหา ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์ใหม่ของการวิจัยในปัจจุบัน ที่เน้นการสร้างการมีส่วนร่วมในระดับพื้นที่ เป็นงานวิจัยเพื่อชุมชน ซึ่งมีหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการวิจัยที่ได้รับการจัดสรรงบประมาณจากรัฐบาล และมีแนวทางยุทธศาสตร์ในการวิจัยในลักษณะนี้ เช่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) รวมทั้งแหล่งทุนอื่นๆ ที่แม้จะไม่ได้กำหนดยุทธศาสตร์ของการวิจัยในลักษณะ โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research) โดยตรง แต่ก็มีแนวโน้มที่จะสนับสนุนงานวิจัยในลักษณะนี้มากขึ้น การเข้ามาของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในชุมชน ถือเป็น การเชื่อมโยงผสมผสานทุนทางสังคมเพื่อเสริมกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าได้ให้เหตุผลว่า “...โครงการต่างๆ ที่เข้ามา ไม่ใช่ชุมชนจะรับหมด จะมีการ

หรือกันในแกนนำว่าถ้าโครงการในลักษณะนี้ ควรเข้ามาเสริมตรงจุดใดของการแก้ปัญหาหนี้สิน เช่น โครงการด้านประเพณี ก็เข้าไปดูเรื่องของประเพณี โครงการสุขภาพก็ไปช่วยแก้ปัญหาเสริม เรื่องการใช้สารชีวภาพทดแทนสารเคมี โครงการของศูนย์ห้องครัวเข้ามาก็ช่วยสนับสนุนในส่วน ของอุปกรณ์หมัก และพันธุ์ปลาต่างๆ ถ้าฟังโครงการเดียวแก้ปัญหาไม่ได้หมด แต่ถ้าโครงการไหน เป็นภาระมาก และไม่เกิดประโยชน์ต่อชุมชน ก็จะถูกแกนนำปฏิเสธเอง...” (สัมภาษณ์แกนนำ เกษตรกลุ่มก้าวหน้า นายสุรชัย มรกตวิจิตรกร, สิงหาคม 2546) การให้ทัศนะของเกษตรกรดังกล่าว ทำให้เห็นว่า แกนนำชุมชน แกนนำเกษตรกร ได้เรียนรู้ที่จะเชื่อมโยงบูรณาการทุนทางสังคมจาก ภายนอกชุมชนที่เป็นลักษณะของโครงการ โดยการจัดการผสมผสานเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน มากที่สุด ดังนั้น ผลจากงานวิจัยโครงการต่างๆ จึงได้ก่อให้เกิดกิจกรรมซึ่งนำไปสู่การแก้ปัญหาหนี้สิน ของชุมชนที่หลากหลาย แม้ว่าประเด็นของงานวิจัยได้ถูกจำกัดขอบเขตโดยแหล่งทุน และ ประเด็นที่เสนอขอทุนก็ตาม แต่ในเวลานำเข้าสู่ปฏิบัติการจริง ชุมชนจะพยายามเชื่อมโยงบูรณาการ ให้เข้าสู่เป้าหมายใหญ่เดียวกันคือเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน ซึ่งเป็นปัญหาหลักของชุมชนในทุกชุด โครงการวิจัย สำหรับโครงการวิจัยต่างๆ ที่มีนักวิชาการเข้ามาเรียนรู้ร่วมกับชุมชนมีดังนี้

ตารางที่ 3.4 ชุดโครงการวิจัยต่างๆ ที่เข้ามาสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน

ช่วงระยะเวลา การวิจัย	ชื่อโครงการวิจัย	ผู้รับผิดชอบ	กิจกรรมสำคัญที่สร้างผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลง
พ.ศ 2544-46	โครงการวิจัยเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยใช้จารีตประเพณี	ผู้ใหญ่บ้านและทีมวิจัย	-การรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับประโยชน์ของประเพณีในด้านต่างๆ คือ ความสามัคคี วิถีชีวิต เศรษฐกิจ ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ฯลฯ -การรื้อฟื้นประเพณี/กิจกรรมที่เป็นประโยชน์ โดยการปฏิบัติร่วมกัน
พ.ศ 2545	โครงการวิจัยเพื่อฟื้นฟูภาวะวิกฤติทางสังคมในภาคเหนือตอนบน	นักวิชาการมหาวิทยาลัยเชียงใหม่	-การประเมินภาวะเศรษฐกิจร่วมกับชุมชน และการจัดเวทีสนทนาเกี่ยวกับปัญหาด้านเศรษฐกิจ จุดประกายการแก้ไขปัญหาระดับชุมชน
พ.ศ 2545-46	การให้ความหมายและการจัดการสุขภาพภาคประชาชน	นักวิชาการมหาวิทยาลัยเชียงใหม่	-กิจกรรมการสร้างสุขภาพที่ดี ได้แก่ การใช้สารชีวภาพทดแทนสารเคมี การออกกำลังกาย ตลาดสดน่าซื้อ ฯลฯ

ช่วงระยะเวลา การวิจัย	ชื่อโครงการวิจัย	ผู้รับผิดชอบ	กิจกรรมสำคัญที่สร้างผลให้เกิดความ เปลี่ยนแปลง
พ.ศ 2545	การศึกษาปัญหาหนี้สินกรณี การปลูกกระเทียม	นักศึกษานิเทศศาสตร์ โท มหาวิทยาลัย เชียงใหม่	-การจัดเวทีสนทนาปัญหาหนี้สิน ปัญหาการผลิตภาคเกษตรกรณีการ ปลูกกระเทียม
พ.ศ 2547	โครงการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหา หนี้สินของชุมชน	แกนนำชุมชนร่วมกับ นักวิชาการ	-กิจกรรมการสำรวจข้อมูล การ สนับสนุนให้เกิดแผนชุมชนเพื่อแก้ไข ปัญหาหนี้สินแบบบูรณาการ และกิจ กรรมการพัฒนาศักยภาพการผลิต

ในกรณีของปัญหาหนี้สิน นอกจากแกนนำหมู่บ้านป่าไผ่ จะได้ศึกษาเรียนรู้ร่วมกับนักวิชาการในโครงการวิจัยต่างๆ แล้ว ยังได้พยายามเรียนรู้จากชุมชนตัวอย่าง เช่น บ้านสามขา ต.หัวเสือ อ.แม่ทะ จ.ลำปาง ที่หาแนวทางแก้ไขปัญหาการเป็นหนี้ของสมาชิกในชุมชน โดยเริ่มจากการสำรวจข้อมูลหนี้สินรายได้ รายจ่ายครัวเรือน และนำข้อมูลมาสรุป วิเคราะห์ และวางแผนในการทดลองปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การลดหนี้สิน ซึ่งมีข้อสรุปที่เป็นประโยชน์ต่อการวางแผนแก้ไขปัญหาหนี้สินของชุมชน คือ ทำให้ทราบถึงความสำคัญของ “ข้อมูล” ที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์ สาเหตุ ทำให้ชุมชนมีการคิดหาวิธีแก้ไขด้วยกันเป็นระยะๆ เช่น ข้อมูลหนี้สิน ทำให้ชุมชนรู้ว่า จำนวนเงินที่ชาวบ้านเป็นหนี้จริงนั้นสูงกว่าที่พวกเขาประเมินไว้กว่า 3 เท่า ข้อมูลจากการสำรวจรายได้/ รายจ่ายครัวเรือน ทำให้เห็นถึงความไม่สมดุลระหว่างเงินเข้า และเงินออก ทั้งยังพบว่า เงินที่ไหลออกมาจากครัวเรือนมีการใช้จ่ายที่ ไม่จำเป็นอยู่หลายส่วน เช่น ซื้อหวย เครื่องดื่มแอลกอฮอล์ งานสังสรรค์ รวมทั้งพบว่าค่าใช้จ่ายในสินค้าหลายชนิดค่อนข้างสูง ทำให้ชุมชนมองถึงเรื่องการผลิตเพื่อกิน เพื่อใช้ในชุมชนขึ้นหลายอย่างเช่น ส่งเสริมการเลี้ยงไก่ไข่ เพราะชุมชนบริโภคไข่ไก่กว่า 4,000 ฟอง/เดือน การทำหน่อไม้อัดหรือ การทำขนมพูน เป็นต้น ซึ่งทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ว่าข้อมูลมีประโยชน์ต่อการแก้ไขปัญา และการพัฒนาชุมชน

ซึ่งแกนนำหมู่บ้านป่าไผ่ ได้นำบทเรียนที่ถ่ายทอดจากหมู่บ้านดังกล่าว ผสมกับฐานการเรียนรู้และปฏิบัติกิจกรรมเพื่อแก้ไขปัญาหนี้สินที่มีอยู่แล้วในชุมชน เป็นข้อมูลสู่การปรึกษาหารือร่วมกันในระดับชุมชนและนักวิชาการ จนเกิดความตระหนักและความชัดเจนในการแก้ไขปัญา ร่วมกันในระดับกลุ่มแกนนำ เป็นฐานที่สำคัญต่อยอดให้เกิดทักษะในกระบวนการเรียนรู้เพื่อเพิ่มองค์ความรู้และขยายผลการแก้ไขปัญาหนี้สิน ซึ่งเป็นเรื่องของการหาแนวทาง ยุทธวิธี ที่เข้มข้นมากขึ้น เช่น

- (1) การมีแนวคิดที่จะรวมกลุ่มในลักษณะของการ “รวมซื้อ รวมขาย” เป็นเครือข่ายระดับตำบล เพื่อต่อรองราคาผลผลิตให้สูงขึ้น
- (2) การวางแผนจัดโครงการ “ตลาดสดน้ำซู้” ขายพืชผักราคาถูกและปลอดภัยเพื่อเป็นการเพิ่มรายได้จากกระแสความต้องการการบริโภคพืชผักปลอดภัยของประชาชนโดยทั่วไปที่มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นในอนาคต โดยเฉพาะในกลุ่มที่มีการศึกษาดีและมีรายได้ปานกลางขึ้นไปมีความต้องการสินค้าเหล่านี้มากขึ้นและเป็นกลุ่มผู้บริโภคที่มีกำลังซื้อสูงและพร้อมที่จะจ่ายค่าสินค้าเหล่านี้ในราคาที่สูงกว่าพืชผักโดยทั่วไป
- (3) การแปรรูปกบที่เลี้ยงได้ จากการขายผลผลิตเป็นตัวกบอย่างเดียว ก็มีแนวคิดที่จะแปรรูปผลผลิต โดยวิธีตัดแบ่งกบเหล่านั้นออกเป็นส่วนๆ เพื่อเพิ่มมูลค่าการขายให้ได้มากขึ้น และหาทางแบ่งส่วนตลาดออกไปสู่ตลาดที่เป็นตลาดช่องทางพิเศษ (Niche Market) มากขึ้น
- (4) การลดต้นทุนในการผลิตโดยพยายามผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงกบเองภายในหมู่บ้านหรือการทดลองการเลี้ยงกบเพื่อให้น้ำหนักที่มากกว่าเดิม
- (5) การหาทางเพิ่มรายได้ของชุมชน ในด้านการท่องเที่ยว คือโครงการพัฒนาการท่องเที่ยวในหมู่บ้านเน้นการท่องเที่ยวเชิงวิชาการ เพื่อสาธิตให้ความรู้แก่ผู้ที่สนใจศึกษาชุมชนและการอนุรักษ์เพื่อรักษาสภาพแวดล้อม
- (6) แนวคิดในการหาทางผลิตน้ำดื่มที่จะใช้บริโภคเองและขายในหมู่บ้าน
- (7) แนวคิดการพัฒนาแหล่งปลูกพืชสมุนไพรเพื่อเอาไว้ประกอบอาหารและรักษาโรค โดยนำมาต้มเพื่อขับสารพิษที่เกิดจากการฉีดพ่นยาฆ่าแมลงในการเกษตร เพื่อที่จะให้สุขภาพชุมชนดีขึ้น จะได้ลดค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล
- (8) แนวคิดเบื้องต้นที่จะหาแนวทางความเป็นไปได้ที่จะจัดทำ “แผนชุมชน” ที่จะนำเสนอต่อรัฐบาล เพื่อเป็นหมู่บ้านตัวอย่างนำร่อง ในการพักชำระหนี้แบบมีประสิทธิภาพ ให้เกิดการแก้ไขปัญหาหนี้สินในระยะยาวอย่างยั่งยืนเป็นรูปธรรม เพราะความกังวลต่อภาระหนี้สิน เป็นอุปสรรคต่อการสร้างการมีส่วนร่วมระดับชุมชน ในการพัฒนากิจกรรมในด้านต่างๆ ให้เกิดผลเป็นรูปธรรม

ปัจจุบัน ชุมชนได้พยายามที่จะให้มีการเรียนรู้ผ่านเวที และให้มีการนำการเรียนรู้สู่การผลักดันให้เกิดผลเป็นรูปธรรมอย่างเป็นระบบ ซึ่งหมายถึงการจัดการองค์ความรู้ที่ได้มา โดยการทำโครงการวิจัย เพื่อของบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.ภาค) เพื่อที่ว่าต่อไป องค์ความรู้จะได้ไม่ถูกนำเสนอลอยๆ หรือถูกนำเสนอแล้วก็ไม่มีการจัดการองค์ความรู้

ผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอีกต่อไป แต่จะถูกบันทึกรวบรวม ตรวจสอบ วางแผนแก้ไขปัญหา จากข้อมูลที่ได้อภิปรายร่วมกันแล้วให้เกิดผลเป็นรูปธรรม โดยอาศัยการเปิดโอกาสให้มีเวทีการหารือแลกเปลี่ยนอย่างต่อเนื่องกับภาคีหลายส่วน ได้แก่ นักวิชาการจากมหาวิทยาลัย เจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ แกนนำชุมชน แกนนำเกษตรกร รวมทั้งเยาวชน สิ่งต่างๆ เหล่านี้คือการเปิดโอกาสให้มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหานี้สินของชุมชนร่วมกัน ซึ่งเป็นการหาความรู้ และจัดการกับองค์ความรู้เหล่านั้น

การหาแนวทางโดยการเรียนรู้ร่วมกันดังกล่าว ทำให้เกิดการตกผลึกทางความคิด และผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติของชุมชนกับองค์ความรู้เชิงระบบ เชิงวิชาการที่จะตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยได้ถูกพัฒนาในด้านของความเข้าใจร่วมกัน ต่อปัญหา และแนวทางแก้ไข ภายใต้ยุทธศาสตร์ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ซึ่งมีสาระของแนวทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว สรุปได้โดยย่อคือ (โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับโครงการวิจัยในภาคผนวก)

แผนงานที่ 1 แผนการวิจัยใช้ข้อมูลเพื่อสร้างความตระหนักและขับเคลื่อนปัญหา จากการเรียนรู้ของแกนนำในการร่วมโครงการวิจัย ทำให้รู้ว่าข้อมูลเป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะข้อมูลเกี่ยวกับภาวะราคาตลาด เพราะตอนนี้เกษตรกรในชุมชนมีลักษณะของการผลิตแบบเสี่ยงโชค บางปีเจ้าหน้าที่รัฐบาลมาให้ข้อมูลว่ากระเทียมราคาจะตก แต่ราคาก็กลับสูง พอชาวบ้านหันมาปลูกมากเพราะคาดว่าจะสูง ราคาก็กลับตก รวมทั้งข้อมูลอื่นๆ ได้แก่ ข้อมูลเพื่อการสร้างความตระหนัก ซึ่งเป็นข้อมูลการใช้จ่ายของครัวเรือน โดยการทดลองจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่ายแล้วนำเสนอต่อชุมชน ข้อมูลเพื่อเพิ่มศักยภาพการผลิต ในด้านเทคนิคการลดต้นทุนการผลิต เทคนิคการผลิต จากเกษตรกรที่เก่งทั้งในและนอกชุมชน จากหน่วยงาน/องค์กร และข้อมูลการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในยุทธศาสตร์การแก้ไขปัญหามาจากชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในการแก้ไขปัญหานี้สิน เพื่อนำมาวางแผนช่วยเสริมศักยภาพด้านการผลิต การตลาด การบริโภค รวมทั้งการบริหารจัดการหนี้สิน

แผนงานที่ 2 แผนการลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือน โดยการใช้ข้อมูลสถานการณ์หนี้สิน และข้อมูลจากการทำบัญชีรายรับรายจ่ายของครัวเรือน นำเสนอเพื่อสร้างความตระหนักและปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้จ่ายในระดับชุมชน แผนการลดรายจ่ายฟุ่มเฟือย เช่น การพนัน สุรา บุหรี่ แผนการลดรายจ่ายที่เป็นภาษีสังคม ให้เป็นปกติกาในระดับชุมชน

แผนงานที่ 3 แผนการเพิ่มศักยภาพการผลิต โดยการลดต้นทุนการเกษตร เช่น การใช้ปุ๋ยอินทรีย์น้ำ ทดแทนปุ๋ยเคมี และการใช้สารชีวภาพทดแทนสารเคมีฆ่าแมลง , การรื้อฟื้นกิจกรรมประเพณีการเอามือเอาวัน แผนการกระจายความเสี่ยงโดยการลดพื้นที่เพาะปลูก การทำการเกษตรแบบผสมผสานพืช-สัตว์ภายในไร่ของตนเอง เช่น การแบ่งพื้นที่ปลูกถั่วลิสงสลับกับการปลูกกระเทียม การเลี้ยงปลา กบ การปลูกพืชสมุนไพร เป็นต้น แผนการผลิตสินค้าเกษตรเชิงคุณภาพ เช่น

กระเทียมโทน มะเขือเทศ ฯลฯ การเพิ่มมูลค่าราคาของสินค้าเกษตร โดยการแปรรูป หรือแยกคัดสินค้าคุณภาพจัดทำบรรจุภัณฑ์ การเพิ่มรายได้นอกภาคเกษตรให้กับผู้ว่างงานในครัวเรือน หรือเกษตรกรที่ว่างจากฤดูเพาะปลูก เช่น งานฝีมือ หัตถกรรม การท่องเที่ยว การส่งเสริมให้เกิดการ “สร้างสุขภาพ” เพื่อป้องกันค่าใช้จ่ายที่จะเกิดขึ้นจากการ “ซ่อมสุขภาพ” เช่น การออกกำลังกาย การป้องกันอันตรายจากสารเคมีภาคเกษตร การเพิ่มคุณภาพทรัพยากรดิน น้ำ ระบบนิเวศ เพื่อให้ผลผลิตมีคุณภาพ และเป็นแหล่งผลิตอาหารของครัวเรือนในไร่นา

แผนงานที่ 4 แผนการบริหารจัดการเพื่อปลดปล่อยหนี้สิน โดยการหาแนวทางในการจัดตั้ง “ธนาคารชุมชน” หรือการรวมกลุ่ม “ลัจจะออมทรัพย์” เพื่อแก้ไขปัญหาโครงสร้างหนี้ ดอกเบี้ยเงินกู้ที่ไม่เป็นธรรม ระหว่างนายทุนเงินกู้ พ่อค้าคนกลาง กับเกษตรกรภายในชุมชน การจัดทำแผนแก้ไขปัญหาหนี้สินแบบบูรณาการโดยชุมชน เพื่อให้เป็นชุมชนนาร่องในการแก้ไขปัญหาหนี้สินสำหรับเกษตรกรที่มีหนี้สินเกิน 1 แสนบาท เสนอต่อรัฐบาล โดยในแผน มีรายละเอียดคือ

- การพักชำระหนี้ในระบบแบบไม่มีดอกเบี้ย ไม่จำกัดปริมาณหนี้ เป็นระยะเวลา 3 ปี
- การมีแผนชุมชนรองรับ เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นว่าจะสามารถชำระหนี้ได้จริงภายในระยะเวลา 3 ปี หลังจากพักชำระหนี้ ด้วยกิจกรรมการลดรายจ่าย และการเพิ่มศักยภาพการผลิต ซึ่งผ่านการเรียนรู้คำนวณตัวเลขเชิงเศรษฐศาสตร์ร่วมกับนักวิชาการ
- การขอการสนับสนุนกองทุนหมุนเวียนระหว่างการพักชำระหนี้ 3 ปี เพื่อให้สนับสนุนกิจกรรมการลดรายจ่าย และการเพิ่มศักยภาพการผลิตอย่างต่อเนื่อง

ซึ่งแผนทั้งหมดดังกล่าว เป็นแผนที่พัฒนามาจากฐานกิจกรรมที่แกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ได้เรียนรู้และทดลองปฏิบัติจริงจนได้ผลเป็นรูปธรรมมาแล้วในระดับหนึ่ง ซึ่งแกนนำชุมชนและเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า จะพยายามเปิดโอกาสให้เกิดเวทีการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์หนึ่งของการดึงทุนทางสังคมได้แก่ นักวิชาการ เจ้าหน้าที่รัฐ แกนนำชุมชน แกนนำเกษตรกรที่มีศักยภาพ เข้ามาร่วมคิดร่วมวางแผน ให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ เกิดองค์ความรู้ที่นำไปปฏิบัติแล้วได้ผล เพื่อแก้ไขปัญหาในระดับพื้นที่เป็นหลักและเชื่อมโยงไปสู่การแก้ไขปัญหาในระดับนโยบาย

3.3 องค์ความรู้เฉพาะกรณีปัญหาการใช้สารเคมีภาคเกษตร

กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้เห็นว่าเกษตรกรได้มีการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาหนี้สิน ในระดับปัจเจก กลุ่ม และเรียนรู้ร่วมกับแหล่งเรียนรู้นอกชุมชน จนทำให้เกิดองค์ความรู้ในเชิงองค์รวม ซึ่งนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหาในลักษณะองค์รวมด้วย

อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหานี้สินในภาพรวม แล้วนำไปสู่การขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาคือเป็นรูปธรรมโดยชุมชนนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทุกกิจกรรม แต่จะเกิดขึ้นในลักษณะของความเร่งด่วนของการแก้ไขปัญหานั้นในแต่ละประเด็น รวมทั้งการตกผลึกทางความคิด การวิเคราะห์ และแนวทางการปฏิบัติ ในกิจกรรมนั้นๆ ซึ่งผู้วิจัยจะยกตัวอย่างองค์ความรู้เฉพาะกรณีปัญหาการใช้สารเคมีภาคเกษตร อันจะทำให้เห็นภาพขององค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรในเฉพาะประเด็นได้ชัดเจนขึ้น

องค์ความรู้เกี่ยวกับการใช้สารเคมีภาคเกษตร เป็นองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงแรกเริ่มที่มีการนำปุ๋ยเคมีเข้ามาใช้ในหมู่บ้าน ในราวปี พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา ซึ่งมีปริมาณในการใช้เพิ่มมากขึ้นทุกปี และขยายไปสู่การใช้สารเคมีประเภทอื่นๆ ได้แก่ ยาฆ่าแมลง ยาปราบศัตรูพืช ยากำจัดวัชพืช ฮอร์โมน เป็นต้น เนื่องจาก (1) ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดิน ธาตุอาหารในดินจากการเร่งปลูกพืชเชิงพาณิชย์ต่อเนื่องได้ลดลง ทำให้ต้องมีการบำรุงดินโดยใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มมากขึ้น (2) ปัญหาความอ่อนแอของพืชเชิงพาณิชย์ที่ไม่ทนทานต่อศัตรูพืช การแพร่ขยายพันธุ์ของวัชพืชชนิดต่างๆ (3) การส่งเสริมการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ของส่วนราชการ ซึ่งมีการแนะนำการใช้ปุ๋ยสูตรต่างๆ ให้กับเกษตรกร รวมทั้งการอำนวยความสะดวกโดยการให้กู้ยืมจาก ธ.ก.ส. และสหกรณ์ ในรูปของปัจจัยการผลิตด้วย (4) การเข้ามาของบริษัทขายสารเคมีในชุมชน ซึ่งมีกิจกรรมการประชาสัมพันธ์โฆษณาที่เข้าถึงตัวเกษตรกรและเข้าใจในธรรมชาติความต้องการของเกษตรกร เช่น กรณีการรับประกันคุณภาพของผลผลิตจากการใช้สารเคมีของบริษัท การจัดงานร่วมในประเพณีของชุมชน มีการจับรางวัลกิจกรรมการขายลดราคาและแจกของแถมอื่นๆ การโฆษณาประชาสัมพันธ์ผ่านการติดป้ายในบริเวณหมู่บ้าน การติดเครื่องเสียงกับรถกระบะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อเกษตรกรได้ซื้อไปใช้ ผลผลิตก็เจริญงอกงามสมดังคำโฆษณา ซึ่งเป็นเพราะช่วงนั้นเป็นช่วงที่ทรัพยากรดินมีความอุดมสมบูรณ์ด้วย ทำให้ชื่อเสียงของผลิตภัณฑ์เป็นที่รู้จักในกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตพืชพาณิชย์

เกษตรกรจะรู้จักรายละเอียดคุณสมบัติของผลิตภัณฑ์แต่ละประเภท แต่ละยี่ห้อ ราคาปริมาณในการใช้เป็นอย่างดี จนเกิดความคุ้นเคย เป็นองค์ความรู้ที่สั่งสม ในขณะที่องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องในมิติอื่นๆ ได้ถูกละเลยไป ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบของสารเคมีต่อระบบนิเวศ ผลกระทบของสารเคมีต่อสุขภาพของผู้ใช้ ทำให้พฤติกรรมการใช้สารเคมีของเกษตรกรในรอบ 10-20 ปีที่ผ่านมาขาดความตระหนัก ขาดการควบคุม ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้สารเคมีเป็นผลกระทบที่ไม่เกิดให้เห็นทันทีทันใด

ต่อมาการตระหนักกับรู้เกี่ยวกับปัญหาจากการใช้สารเคมีได้เริ่มเกิดขึ้น โดยแกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ที่มีความใฝ่รู้และติดตามเรียนรู้จากแหล่งข้อมูลต่างๆ ได้นำมาคิดวิเคราะห์ด้วยตนเอง ทำให้เกิดองค์ความรู้และความตระหนักในระดับบุคคลซึ่งเป็นแกนนำก่อน

เช่นกรณีของนายสุวรรณ พองวรรณ (ชันวาคม 2546) ได้เปรียบเทียบให้ฟังว่า “..เมื่อปี พ.ศ 2525 ผมปลูก 1 งาน สามารถให้ผลผลิตกระเทียมได้ถึง 2,500 กก โดยที่ไม่ต้องใช้ปุ๋ยมากด้วย แต่ปัจจุบันปลูก 1 งาน จะได้ผลผลิตเพียง 1,000 กก.เท่านั้น เพราะว่าสมัยก่อนธาตุอาหารในดินยังมีมาก เคียวนี้ดินบ้านเรามันเสื่อมไปแล้ว” และกรณีของนายสุรชัย มรกตวิจิตรการ (มกราคม 2547) ที่ได้เล่าประสบการณ์ในครอบครัวให้ฟัง ถึงปัญหาด้านสุขภาพของผู้สูงอายุในครอบครัว ที่เกิดขึ้นและสัมผัสรับรู้ได้ว่าเกิดจากการใช้สารเคมีภาคเกษตร ว่า “..เวลาที่เกษตรกรฉีดพ่นสารเคมีในไร่ ที่มีพื้นที่ติดกับบริเวณของบ้านที่ไร ผู้สูงอายุจะมีอาการหายใจลำบาก และมีปัญหาสุขภาพทุกครั้ง...”

ซึ่งแกนนำชุมชนและแกนนำเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ได้เริ่มขยายองค์ความรู้ บอกเล่าถึงปัญหาที่เกิดจากการใช้สารเคมีภาคเกษตรแก่เกษตรกรเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะเมื่อได้เรียนรู้เพิ่มเติมถึงอันตรายจากการใช้สารเคมีในภาคเกษตรในการอบรมการใช้สารชีวภาพทดแทนสารเคมี ตามแหล่งเรียนรู้ของส่วนราชการ องค์กรต่างๆ ทำให้ได้รับความรู้และเกิดความตระหนักมากขึ้น แต่การกระจายองค์ความรู้จากแกนนำชุมชน เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ไปสู่เกษตรกรทั่วไปที่ยังคงดำรงการผลิตซ้ำเชิงพาณิชย์ ก็ยังประสบปัญหาในแง่ของการขยายผลสร้างความตระหนักเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการใช้สารเคมีสู่การใช้สารชีวภาพต่อไป ซึ่งจากการสัมภาษณ์กรณีตัวอย่างรายบุคคล และจากการวิเคราะห์ร่วมกันทำให้พบสาเหตุที่ทำให้เกษตรกรยังคงต้องใช้สารเคมีในการเกษตรจำนวนมาก คือ

- (1) ดินเหนียวด้านหน้าดิน ที่มีภาระค่าใช้จ่ายที่จะต้องมีความคาดหวังต่อรายได้จากการขายผลผลิตจากการลงทุนเพาะปลูกที่สูง เมื่อไม่มีความจำเป็น เกษตรกรกลุ่มนี้จะไม่กล้าเสี่ยงที่จะปลูกพืชชนิดอื่นๆ หรือใช้สารชีวภาพเพื่อทดแทนสารเคมี เพราะไม่มั่นใจว่าเมื่อใช้แล้วผลผลิตจะดีจริงหรือไม่ ไม่มีหลักประกันความมั่นใจ ไม่เหมือนกับสารเคมีที่ใช้มาตลอดทุกปี เห็นผลทันตา “..เวลาไปฉีดพ่นยาฆ่าแมลง มันเห็นกับตาว่าแมลงตายตกลงไปในไร่จริงๆ ไม่เหมือนการใช้สารชีวภาพ..” (เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ, พฤศจิกายน 2546)
- (2) ปุ๋ยอินทรีย์น้ำ สารชีวภาพไล่แมลง ยังไม่เห็นผลเป็นรูปธรรมที่เป็นตัวอย่างได้ชัดเจน ยังไม่มีการใช้อย่างแพร่หลาย ทำให้เกษตรกรทั่วไปยังไม่มั่นใจ ไม่กล้าทดลอง ความเชื่อมั่นในการใช้สารเคมีสูงกว่า
- (3) เกษตรกรที่เป็นหนี้ ต้องเร่งผลผลิตทางการเกษตร หากไม่ใช้สารเคมีจะไม่สามารถทำให้ได้ผลผลิตทันกับเวลาในการใช้หนี้ และตรงกับสิ่งที่ตลาดต้องการ
- (4) เกษตรกรส่วนใหญ่แม้จะรู้ว่าสารเคมีมีผลเสียต่อนิเวศน์ในไร่นา ต่อสุขภาพ และต่อต้นทุนที่สูงขึ้น แต่ไม่มีทางเลือก เพราะบริษัทที่ขายสินค้าสารเคมี ก็กล้ารับประกัน

ต่อเกษตรกรว่าถ้าหากใช้สารเคมีของบริษัทแล้ว ผลผลิตไม่ดีจริงหรือแก้ไขปราบศัตรูพืชไม่ได้ผล ยินดีขอใช้ให้ โดยอาศัย การจัดกิจกรรมในงานประเพณีของชุมชน เป็นต้น ปัญหาเศรษฐกิจเป็นเรื่องสำคัญมากกว่าการให้ความสำคัญจนถึงสุขภาพร่างกายจากการใช้สารเคมี หรือการคำนึงถึงความเสื่อมของทรัพยากรสิ่งแวดล้อม อาหารในไร่นาจากการใช้สารเคมี เหล่านี้เป็นเรื่องรอง

ต่อมาแกนนำชุมชน ที่มีประสบการณ์และความเข้าใจในพิษภัยของสารเคมี ได้เข้าร่วมในโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งได้มีการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาด้านสุขภาพ ในแง่ของการเจ็บป่วย โดยผ่านเวที PRA หลายครั้ง ตั้งแต่เดือนมกราคม 2546 เป็นต้นมา ซึ่งในกิจกรรมของโครงการฯ ได้มีการมอบหมายกระจายภารกิจให้แกนนำของชุมชนไปสำรวจรวบรวมข้อมูลที่ทำให้เกิดความเข้าใจในปัญหาและสาเหตุที่ดีขึ้น เช่น ความเจ็บป่วยจากสารเคมีภาคเกษตร ตลอดจนได้มีการร่วมมือกับทีมวิจัย และสถานีอนามัยตำบลแม่โป่ง หาข้อมูลเชิงวิทยาศาสตร์มาสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้วยการตรวจหาสารพิษในเลือด

ผลจากกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับนักวิชาการดังกล่าว ทำให้แกนนำได้ขยายองค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกันเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดจากการใช้สารเคมีภาคเกษตร ว่าเป็นปัญหาที่มีความเกี่ยวเนื่องและส่งผลกระทบรุนแรงหลายด้าน คือ

1. ผลกระทบด้านสุขภาพต่อผู้ที่ทำการเกษตรและไม่ได้ทำเกษตร ไม่ว่าจะเป็นผู้สูงอายุ พระสงฆ์ และเด็กเยาวชน ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเจ็บป่วยโดยตรง
2. ผลกระทบด้านการผลิตและปัญหาหนี้สินหนี้สิน ในแง่ของต้นทุนการผลิตในการซื้อสารเคมีที่สูงขึ้นทุกปี
3. ผลกระทบกับระบบนิเวศน์ในไร่นา ที่สังเกตได้จากกรณีที่แหล่งอาหารในไร่นา ปลา กบ จิ้งหรีด ที่เคยเป็นอาหารเลี้ยงชีพของคนในชุมชนได้สูญหายไป
4. ผลกระทบด้านคุณภาพผลผลิตที่ลดลง เช่น กระเทียมจะฝ่อเก็บไว้ได้ไม่นาน น้ำหนักจะสูญหายไป ทำให้รายรับจากการขายผลผลิตลดลง

ซึ่งการเปิดโอกาสให้มีการเรียนรู้ร่วมกัน โดยมีโครงการวิจัยเป็นจุดเชื่อมดังกล่าว ได้ทำให้กระบวนการสร้างองค์ความรู้ของชาวบ้าน เริ่มมีการเปลี่ยนแปลง จากที่แสวงหาความรู้ด้วยตนเอง ก็นำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มกับผู้เกี่ยวข้องในชุมชนและกับนักวิชาการจากภายนอกชุมชนทันที ซึ่งกิจกรรมการประชุมระดมความคิดเห็นและวางแผนร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ที่จะทำให้ปัญหานั้นนำไปสู่การวางแผน วางบทบาท ให้เกิดการแก้ไขอย่างเป็นรูปธรรม โดยการนำเอา

ปัญหา-สาเหตุตามโครงสร้างของปัญหามาพิจารณาทางแก้ และทำแผนชาวบ้าน ซึ่งนำไปสู่ปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาที่เป็นรูปธรรม

3.4 กรณีศึกษาครอบครัวเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้

กรณีศึกษาที่ 1 นายประเสริฐ ทะลาบุญ

นายประเสริฐ ทะลาบุญ เกษตรกรผู้ผ่านกระบวนการเรียนรู้มานานนับ 60 ปี มีสมาชิกในครอบครัว 3 คน คือภรรยาและลูกชาย ได้ถ่ายทอดเรื่องราวของการเผชิญปัญหาหนี้ และการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหา โดยเล่าให้ฟังว่า พ่ออยู่-แม่อยู่ ได้สอนกันต่อ ๆ มาว่า “เอาข้าวเป็นปากประตู บ่มีหยังกินก็ขอหื้อมีข้าวกิน ไส้หนาหื้ออักษาไว้บ่ดีขาย” ทำให้ปัจจุบันนี้ลุงเสริฐยังคงมีที่ดินคือที่บ้านและที่ดินเพื่อการเกษตรซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกันอยู่ราว 4 ไร่ แม้จะประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างไร แต่ก็ไม่ยอมขายที่ดินให้กับนายทุน ลุงเสริฐ เป็นตัวอย่างหนึ่งของเกษตรกร ที่ฝึกฝนในการเรียนรู้โดยตลอด แม้ไม่มีโอกาสเรียนหนังสือสูง ๆ แต่อาศัยความขยัน ช่างสังเกต จึงเก็บเกี่ยวความรู้และประสบการณ์ในขณะที่เป็นภารโรงของโรงเรียน 18 ปี จากการช่วยครูเกษตรดูแลเกี่ยวกับวัสดุอุปกรณ์ที่จะเตรียมสอนเกษตรให้แก่เด็กนักเรียน ลุงเสริฐเล่าว่า ครูเปรียบเสมือนตำราเรียน แต่ละวันได้อ่านครูแต่ละคน ก็เหมือนอ่านหนังสือวันละหน้า ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันพร้อมไปกับประสบการณ์ในการปฏิบัติ การหาองค์ความรู้ของลุงเสริฐจึงอยู่ในปฏิบัติการจริงของชีวิตประจำวัน ซึ่งลุงเสริฐบอกว่าให้ผลดีกว่าเรียนในห้อง 6 x 8 เมตร ชีวิตการเป็นภารโรง 18 ปี ของลุงเสริฐ จึงกลายเป็นชีวิตการเรียนรู้ จากเด็กที่ยากจนถึงขั้นที่ไม่มีใครในหมู่บ้านอยากยกลูกสาวให้

หลังจากอาชีพของภารโรง ลุงเสริฐ สามารถสร้างตัวขึ้นมาจนเป็นที่ยอมรับนับถือทัดเทียมกับชาวบ้านคนอื่น ๆ เพราะการประยุกต์ใช้ความรู้ที่ผ่านปฏิบัติการของลุงเสริฐเอง โดยการทำเกษตรผสมผสาน ได้แก่ การเพาะเห็ด ต่อมาได้เรียนรู้เพื่อแปรรูปกระเทียมดอง โดยร่วมกับเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าในหมู่บ้านอีกประมาณ 6-7 คนร่วมหุ้นกระเทียมดอง การผลิตกระเทียมดองในช่วงนั้น ยังอยู่ในช่วงของการลงทุนมากกว่าที่จะได้กำไรเป็นกอบเป็นกำ ซึ่งสมาชิกในเบื้องต้นได้ร่วมกันกู้ยืมเงินธนาคารมาลงทุนการผลิตกระเทียมดอง และซื้อที่ดิน ดินนี้ธนาคารคนละหลายแสนบาท

ต่อมา การลงทุนถูกกระหน่ำซ้ำด้วยภาวะเศรษฐกิจขาลงในช่วงปี พ.ศ. 2540 ทำให้สมาชิกมีปัญหาด้านเศรษฐกิจ หลายรายถอนตัว ซึ่งลุงเสริฐเล่าว่า รู้สึกท้อแท้มาก ทำใจอยู่นานเหมือนกันกว่าจะคิดได้ปลงได้ แล้วเกือบจะต้องกลับมาเริ่มต้นจากศูนย์ แต่ไม่เสียใจเพราะตนเองก็เริ่มต้นจากไม่มีอะไรเลย อย่างน้อยก็ไม่ได้เอาของมรดกจากพ่อแม่ ถ้าหากกลับไปเริ่มต้นไม่มีอะไรอีกก็ไม่รู้สึก

เสียใจ แต่ได้บทเรียนว่าช่วงแรกของการลงทุนค่อนข้างที่จะมูทะลุมากไป ซึ่งหากดำเนินธุรกิจแบบค่อยเป็นค่อยไป คงไม่มีหนี้สินมาก เพราะผลผลิตกระเทียมคงขายดีมาก เพียงแต่ภาระหนี้สินที่ต้องผ่อนกับธนาคารได้ไปกลบกำไรจากการขายเสียหมด

อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ของกลุ่มแปรรูปกระเทียมอยู่ในภาวะปกติแล้ว เนื่องจาก กลุ่มได้เรียนรู้ที่จะใช้โอกาสภายใต้กระแสการสนับสนุนส่งเสริมธุรกิจชุมชน และกระแสของนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ของภาครัฐและภาคเอกชน ดึงการสนับสนุนงบประมาณทั้งในลักษณะให้เปล่า และในลักษณะของการกู้แบบไม่มีดอก และการเปิดตลาดให้กว้างขวางมากขึ้นในระดับอำเภอ ระดับจังหวัด กระบวนการเรียนรู้ ยังเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยปัจจุบัน ได้มีการสนับสนุนทางวิชาการและงบประมาณ เพื่อคิดค้นการผลิตกระเทียมโทน ซึ่งถ้าสำเร็จ ก็จะมีสินค้าการเกษตรที่มีคุณภาพและราคาสูง

นอกจากการแปรรูปกระเทียมแล้ว ในขณะเดียวกัน ประสบการณ์จากการเรียนรู้ที่สั่งสม ก็ทำให้เกิดกิจกรรมการเพิ่มรายได้ที่หลากหลาย ได้แก่ การเพาะเลี้ยงเห็ดหอม กิจกรรมการปลูกพืชผสมผสาน กิจกรรมการเลี้ยงสัตว์ ขณะที่ลูกชายได้เรียนรู้จากบิดา แม้จะเรียนจบการศึกษาในระดับปวช. แต่ก็ไม่ได้สนใจที่จะทำงานนอกหมู่บ้าน ได้สานต่อการเรียนรู้อาชีพการต่อยอดประสบการณ์จากบิดา เพื่ออาชีพการเกษตรแบบก้าวหน้า ปัจจุบัน ได้เป็นประธานของกลุ่มเยาวชนเพาะเห็ด และมีกิจกรรมการผลิตไม้ยางแปรรูป เป็นที่วางโทรศัพท์มือถือส่งจำหน่าย ซึ่งในส่วนของรายละเอียดของกิจกรรมการแก้ไขปัญหาคณะของลุงเสรีฐิ์เกษตรกรตัวอย่าง จะได้นำเสนอในบทต่อไปเกี่ยวกับปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาคณะ

การเรียนรู้และแก้ไขปัญหาคณะนี้ นอกจากจะเพิ่มรายได้ลดรายจ่ายให้กับครอบครัวแล้ว ยังได้ช่วยเพิ่มรายได้ให้กับชุมชน โดยพ่อบ้านแม่บ้านหรือผู้เฒ่าผู้แก่เยาวชน ที่ว่างจากการงาน จากการศึกษาแล้ว ก็มารับจ้างแกะกระเทียม หรือเข้าร่วมในกิจกรรมผลิตไม้ยางแปรรูป สลับสับเปลี่ยนกันไป ปัจจุบันนี้ ลุงเสรีฐิ์ได้รับความไว้วางใจในการดำรงตำแหน่งต่างๆ มากมาย เช่น

เป็นประธานประชาคม ตำบลแม่โป่ง

เป็นประธานศูนย์การถ่ายทอดเทคโนโลยีประจำตำบลแม่โป่ง

เป็นกรรมการกองทุนหมู่บ้าน(หนึ่งล้านบาท)

เป็นกรรมการฝ่ายควบคุมการผลิต(กลุ่มกระเทียมแดง)

เป็นวิทยากรประจำหมู่บ้าน

เป็นกรรมการโรงเรียนบ้านป่าไผ่

เป็นคณะกรรมการทีมวิจัยท้องถิ่นหมู่บ้านป่าไผ่ หมู่ที่ 2 ปี 2545

- ผลงานดีเด่น รางวัลนักรการภาคโรงตีเด่น 4 ปี ได้แก่ 2524, 2526, 2532 และ 2536
 รางวัลเกษตรกรดีเด่นระดับจังหวัดเชียงใหม่ ปี 2534
 รางวัลครอบครัวตัวอย่าง ของอำเภอคอยสะเกีต ปี 2534
 รางวัลบุคคลตัวอย่าง ของอำเภอคอยสะเกีต ปี 2535
 รางวัลเกษตรกรผู้ประสบผลสำเร็จ และได้รับโล่รางวัลจากองคมนตรี ปี 2540
 รางวัลครูดีเด่น ประเภทภูมิปัญญาไทย จากคุรุสภา ปี 2545

ซึ่งเป็นสิ่งทีการันตีในความสามารถของลุงเสรีฐเป็นอย่งดี และกระบวนการเรียนรู้ของครอบครัวลุงเสรีฐไม่มีวันจบสิ้นอย่งแน่นอน ครอบครั้ที่ความเป็นคนใ้รู้ของลุงเสรีฐและครอบครัว ยังคงเต็มเปี่ยม

กรณีที 2

นายสุรัชย์ มรกตวิจิตรการ หรือทีชาวบ้านเรียกกันว่ “เฮียแดง” เกษตรกรตีเด่นอายุ 50 ปี เดิมเป็นคนตำบลพระสิงห์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ บ้านตั้งอยู่บริเวณประตูเชียงใหม่ ปัจจุบันอาศัยอยู่ที่หมู่บ้านป่าไผ่ ซึ่งเป็นบ้านของภรรยา สุรัชย์มีพี่น้องรวม 4 คน เป็นผู้ชายทั้งหมด สุรัชย์เป็นคนทีสอง พี่ชายทำงานทีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง (ลาออกก่อนหมดอายุราชการใน ปี 2545) น้องชายคนรองอาชีพค้าขายเสื้อผ้าอยู่ที่กรุงเทพมหานคร และน้องชายคนสุดท้องอาชีพค้าขายอาหารอยู่ในเมืองเชียงใหม่ บิดามารดาของสุรัชย์ มีอาชีพค้าขายเสื้อผ้าอยู่ที่ประตูเชียงใหม่มาตั้งแต่ดั้งเดิม จึงมีหนีสินหมุนเวียนจากการค้าขายฐานะอยู่ในระดับปานกลาง

ด้วยความทีมีฐานะเดิมจากคนในเมืองไม่ใช่นบพ จึงมีประสบการณ์ชีวิตทีหลากหลาย มีทั้งช่วงชีวิตทีวิกฤตและช่วงชีวิตทีมีคุณค่า โดยมีเหตุการณ์สำคัญคือ การได้ศึกษาทีเทคนิคห้วยแก้ว แผนกช่างกล ได้ 1 ปี ต้องออก เนื่องจากมีเรื่องทะเลาะวิวาท หลังออกจากเทคนิคห้วยแก้ว สุรัชย์ได้บวชเณรเพื่อเป็นมูทิตาจิตให้มารดา เป็นเวลา 1 พรรษา (3 เดือน) เมื่อครบกำหนดจึงลาสิกขาบทและเดินทางไปศึกษาต่อทีโรงเรียน อารีทีทีเอส ปากคลองตลาด กรุงเทพมหานคร สายอาชีพทางด้านไฟฟ้า จนจบหลักสูตร ในช่วงระหว่างทีเรียนอยู่นั้น สุรัชย์ได้รับค่าเล่าเรียนจากบิดามารดาทีส่งไปให้ประมาณเดือนละ 600 บาท แต่เขาได้เริ่มเรียนรู้หารายได้พิเศษโดยการประกอบวิทย์ขายให้ชาวเรือต่งเก มหาชัย เพื่อนำไปใช้ในระหว่างการออกทะเล ซึ่งจะไปส่งและรับ Orders สินค้าทีมหาชัยในวันเสาร์-อาทิตย์ มีรายได้ประมาณอาทิตย์ละ 1,500 – 1,800 บาท และช่วงเลิกเรียนประมาณ 20.00-24.00 น. หรือช่วงทีไม่ได้ประกอบวิทย์ เขาจะไปรับจ้างเงินฝักทีปากคลองตลาด

โดยเช่ารถเข็นครั้งละ 10 บาท เข็นผักเที่ยวละ 2 บาท มีรายได้ประมาณวันละ 100-200 บาท แต่ด้วยวัยขณะนั้นเป็นช่วงวัยรุ่น เงินทองจึงหมดไปกับการเที่ยวเตร่

เมื่อจบการศึกษา สุรัชชัยได้ไปฝึกงานและทำงานหาประสบการณ์ที่ร้านซ่อมวิทยุโทรทัศน์เอกชนแห่งหนึ่งที่ชอยราชบูรณะ ภาษีเจริญ เงินเดือนๆ ละ 900 บาท เจ้าของร้านรับผิดชอบค่าอาหาร ที่อยู่ และค่าใช้จ่ายอื่นๆ มีลูกจ้างประมาณ 3-4 คน ช่วงนี้เขาหยุดหารายได้พิเศษและเที่ยวบ่อยลง เนื่องจากไม่มีเวลา เพราะต้องซ่อมวิทยุโทรทัศน์ทั้งวันทั้งคืน โดยตอนบ่ายประมาณ 16.00-23.00 น. จะไปซ่อมแซมวิทยุโทรทัศน์ที่บ้านลูกค้าที่โทรศัพท์มาแจ้งไว้ ถ้าชำรุดมากก็จะนำมาซ่อมต่อที่ร้าน และจะต้องดูแลบ้านดูแลร้านให้เจ้าของร้านด้วย สุรัชชัยเก็บเกี่ยวประสบการณ์ได้ 1 ปี จึงได้ออกมารวมทุนกับเพื่อนอีก 2 คน เข้าอาคารไม้ 2 ชั้น 1 คูหา บริเวณตรอกโรงเจ ตลาดพลู ธนบุรี เพื่อเปิดร้านซ่อมวิทยุ โทรทัศน์ มอเตอร์เย็บผ้า เครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆ ในอัตราค่าเช่าเดือนละ 1,500 บาท มีรายได้จากการซ่อมแซมเครื่องใช้ไฟฟ้า ประมาณวันละไม่ต่ำกว่า 1,500 บาท แต่ถ้าลูกค้าคนไหนมีลูกมากและยากจนก็จะซ่อมให้ฟรี ช่วงนี้ยังเป็นช่วงของวัยรุ่น เงินทองก็ยังหมดไปกับการเที่ยวเตร่กับเพื่อน สุรัชชัยมีเพื่อนเรียนที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและรามคำแหง จึงได้มีส่วนในการเข้าร่วมเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ หลังจากเปิดร้านร่วมกับเพื่อนได้ 1 ปี เพื่อนทั้งสองคนก็ขอแยกตัวไปเปิดร้านเองที่ชุมพรและปทุมธานีบ้านเกิด เขาจึงบริหารร้านด้วยตัวเอง เงินทองก็ยังหมดไปกับการเที่ยวเตร่ จนถึงปี 2519 นางสาวเสียดชีวิต สุรัชชัยจึงตัดสินใจกลับมาอยู่บ้านเนื่องจากบิดามารดาได้ขอร้องให้กลับมาอยู่เชียงใหม่ และได้มีบริษัทซิงเกอร์ ซึ่งตั้งอยู่กลางเมืองเชียงใหม่ เข้ามาติดต่อชักชวนให้ไปทำงานด้วย แต่เขาปฏิเสธเพราะไม่ชอบเป็นลูกจ้าง แต่ได้รับงานซ่อมเครื่องใช้ไฟฟ้าจากบริษัทมาทำที่บ้าน พร้อมกันนี้ก็ได้เปิดร้านซ่อมเครื่องใช้ไฟฟ้าที่บ้าน ซึ่งเป็นลูกค้าทั่วไป และรับซื้อโทรทัศน์เก่ามาปรับปรุงเพื่อขาย รายได้พอเลี้ยงตัวเองได้ เปิดร้านได้ปีกว่าก็เกิดความเบื่อหน่าย เพราะงานซ่อมแซมเครื่องใช้ไฟฟ้าเป็นงานที่จำเจ ประกอบกับพื้นฐานทางบ้านมีอาชีพค้าขาย เขาจึงได้ปิดร้านมาช่วยบิดามารดาค้าขาย

ประมาณปี พ.ศ. 2521 สุรัชชัยได้มีโอกาสบวชเป็นพระภิกษุเพื่อเป็นมุนีดาจิตแก่มารดาอีกครั้ง โดยได้คิดไว้ว่าจะบวชเพียง 1 พรรษา แต่พอได้ฝึกวิปัสสนากัมมัฐาน เป็นเวลา 3 เดือน ก็คิดที่จะช่วยบำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยการได้ไปช่วยสละแรงกายร่วมกับพระเถระวัดเมืองมาย สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมประจำอำเภอฮอด ซึ่งเป็นการก่อสร้างเพิ่มเติมจากที่ได้ก่อสร้างมาแล้วเป็นเวลา 20 ปี เนื่องจากงบประมาณในการก่อสร้างเหลือน้อย เป็นการติดตั้งไฟฟ้า-ทาสีและเก็บรายละเอียดของการก่อสร้าง สุรัชชัยจึงได้ใช้ประสบการณ์จากการทำงานใช้ในศาสนกิจดังกล่าว ใช้เวลาจนเสร็จประมาณ 4 เดือน และให้พระภิกษุสามเณรใช้เป็นทีละเรียนด้านพระปริยัติธรรม ประจำอำเภอฮอด เมื่อกลับมาที่วัดเมืองมาย ได้ไปปฏิบัติศาสนกิจต่างๆ เช่น การสัมนาวีปัสสนาจารย์ที่วัดสวนดอก

การสัมมนาอักษรล้านนาวัดเจ็ดยอด การประชุมชมพุทธสัมพันธ์แห่งโลกที่วัดไร่เปิง เป็นต้น และได้ รับการขอร้องจากเจ้าคณะอำเภอฮอด ให้ไปช่วยดูแลวัดในอำเภอฮอด เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ขาดพระ สงฆ์ และยังเป็นหมู่บ้านในเขตพื้นที่ลี้ซมพู (คอมมิวนิสต์) โดยได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบ้านทุ่ง ตำบลบ่อสดี อำเภอฮอด ตลอดระยะเวลา 2 ปี ที่ได้จำพรรษาที่วัดบ้านทุ่ง ได้ร่วมกับชาวบ้านพัฒนา ชุมชนด้านต่าง ๆ โดยใช้แรงงานและจิตศรัทธา เช่น บูรณะสิ่งก่อสร้าง คิดตั้งน้ำประปาภูเขาหมู่บ้าน บ้าน ซ่อมแซมและปรับปรุงเส้นทางร่วมกับ 3 หมู่บ้านที่ใช้เส้นทางร่วมกัน สร้างสนามฟุตบอล ห้องสมุดให้แก่โรงเรียนประจำหมู่บ้าน และยังได้มีส่วนร่วมร่วมกับหน่วยงานราชการในพื้นที่ ในการ ประสานงานกับชุมชนจนทำให้พื้นที่ลี้ซมพูยอมรับหน่วยงานราชการที่เข้ามาปฏิบัติงาน

ในปี พ.ศ. 2524 ได้ลาสิกขาบทและแต่งงาน ภรรยาทำงานที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์การเกษตร สาขาเชียงใหม่ ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้จัดการสาขาด้านการเงินการ ธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์การเกษตร(ธกส.) สุรชัยออกมาประกอบอาชีพค้าขายเสื้อผ้า ตามบิคมารดา ซึ่งเป็นเสื้อผ้าตามฤดูกาลต่างๆ จะเดินทางไปค้าขายตามงานต่างๆ เช่น งานฤดูหนาว จังหวัดเชียงใหม่ งานฤดูหนาวจังหวัดแม่ฮ่องสอน งานวัดหลวงพ่อพุทธชินราช งานวัดพระแท่นศิลา อาจ งานวัดพระธาตุช่อแฮ เป็นต้น ในการนำสินค้าไปจำหน่ายแต่ละครั้งจะอยู่ตามสถานที่นั้นๆ ไม่ ต่ำกว่า 10 วัน แล้วจึงจะกลับมารับสินค้าใหม่และพักที่บ้านมารดา 1-2 วัน แล้วก็เดินทางไปค้าขาย ยังสถานที่ต่อไป นอกเหนือจากงานดังกล่าวแล้วก็จะไปค้าขายตามตลาดนัดต่างๆ ในจังหวัด เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน มีรายได้จากการค้าขายดีมาก ประมาณเดือนละ 20,000-30,000 บาท สามารถส่งเสียค่าเล่าเรียนให้ลูกๆ 3 คน ได้เรียนโรงเรียนที่คิดว่าดีที่สุดในจังหวัดเชียงใหม่ และยังมี เงินมากพอสำหรับซื้อสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ พร้อมทั้งช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสมาโดยตลอด แต่ก็ ประสบปัญหาทางครอบครัวเพราะต้องเดินทางอยู่ตลอดเวลาทำให้เกิดช่องว่างในครอบครัว

ในปี พ.ศ. 2530 สุรชัยได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านป่าไผ่ ซึ่งเป็นบ้านเกิดของภรรยาเนื่องจากมารดา ภรรยาประสบอุบัติเหตุขาหัก ภรรยาจึงต้องกลับมาดูแลมารดาเพราะพี่น้องต่างก็มีครอบครัว และมี ภาระกิจส่วนตัวไม่สามารถจะดูแลได้ เขาจึงได้เปลี่ยนมาค้าขายอยู่ภายในจังหวัดเชียงใหม่ และยังมี ภาระที่จะต้องส่ง-รับลูกๆ ไปเรียนหนังสือ และภรรยาไปทำงาน ในเมืองเชียงใหม่ทุกวัน จึงได้ปรับ ปรุงรถที่ใช้ในการค้าขายให้เป็นรถรับส่งนักเรียน และจะไปค้าขายเฉพาะวันเสาร์อาทิตย์ และวัน หยุดเท่านั้น ช่วงเวลากลางวันจึงไปช่วยมารดาที่ประตูเชียงใหม่ค้าขาย รายได้ของครอบครัวเริ่มลด น้อยลง เหลือประมาณ 7,000-10,000 บาท รายได้จากการรับส่งนักเรียนก็เพียงพอสำหรับค่าน้ำมัน และค่าซ่อมแซมรถเท่านั้น ภาระในการดูแลลูกๆ ก็ยังเหมือนเดิม การค้าขายเริ่มซบเซา พอเลี้ยง ครอบครัวยัง

ในปี พ.ศ 2536 เกิดโรค HIV ระบาดในเมืองเชียงใหม่ มีผู้ที่ติดเชื้อเป็นจำนวนมากและเป็นที่รังเกียจของสังคม สุรชัยสนใจและอยากเข้าไปช่วยเหลือ เนื่องจากได้ไปเห็นหมอสุมไพพร ท่านหนึ่งได้ดัดยาสมุนไพรแจกแก่ผู้ติดเชื้อที่หน้าโรงพยาบาลนคร แต่ถูกเจ้าหน้าที่สาธารณสุขมาจับกุม เพราะไม่มีใบประกอบโรคแผนโบราณ เขาจึงเข้าไปสืบและพบว่าหมอสุมไพพรคนนั้นมีเจตนาที่จะช่วยเหลือจริง ก็เลยร่วมกันรวบรวม และระดมผู้ติดเชื้อไปร้องขอความเป็นธรรมที่ศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ต่อผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ และร้องเรียนที่กระทรวงสาธารณสุขจังหวัดเชียงใหม่ เพื่อขอดัดยาสมุนไพรต่อ สาธารณสุขจังหวัดเชียงใหม่ ได้อนุญาตให้ดำเนินการได้แต่ต้องเพื่อแจกจ่ายเท่านั้น จึงได้ไปดำเนินการที่บ้านผู้ติดเชื้อท่านหนึ่ง ทางเข้าน้ำตกแม่สา อำเภอมะริม มีสมาชิกผู้ติดเชื้อทั้งหมดประมาณ 1,500 คน พร้อมทั้งเป็นแกนนำพาผู้ติดเชื้อเข้าหานายกชนวนหลักภัย เพื่อขอความเป็นธรรม (สมัย นายกชนวน เป็นนายกครั้งแรก) หลังจากนั้นก็มีหน่วยงานต่างๆ เช่น คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หน่วยสังคมสงเคราะห์ โรงพยาบาลมหาราชนครเชียงใหม่ เข้าไปร่วมศึกษา มีหน่วยงานองค์กรไทย-ออสเตรเลีย โดยมี ดร.เสรี พงษ์พิศ เป็นผู้อำนวยการ ได้เสนอแนะให้ทำโครงการกองทุนในการช่วยเหลือกิจกรรมศูนย์ ในเบื้องต้นได้ทุนมา 400,000 บาท จึงนำไปจัดตั้งและเปิดเป็นศูนย์ “เพื่อนชีวิตใหม่” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อแสวงหาแนวทางให้ผู้ติดเชื้อ HIV ได้อยู่ร่วมสังคมกับบุคคลธรรมดาโดยช่วยเหลือตนเองได้ ขอใช้สำนักงานร่วมกับโรงพยาบาลเชียงใหม่คริสเตียน และย้ายสำนักงานหลายครั้ง ปัจจุบันตั้งอยู่หน้าคณะเภสัชฯ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ถนนสุเทพ มีหน่วยงานที่เข้ามาร่วมดำเนินการมากขึ้น และมีการขยายไปสู่ชุมชนต่างๆ

ตลอดระยะเวลาที่สุรชัยได้ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานด้านต่างๆ ทำให้ศูนย์เป็นที่ยอมรับของสังคม และเขาได้สะสมทุนทรัพย์เพื่อใช้ในกิจกรรมต่างๆ อย่างไม่คิดเสียดาย ในปี พ.ศ 2538 เขาจึงได้เริ่มปลีกตัวออกมา เนื่องจากมีเหตุการณ์ฝังใจจากคุณย่าเสียชีวิต แต่ก็ยังติดตาม ติดต่อ และร่วมงานกับศูนย์เมื่อมีโอกาส ตอนกลางวันหลังจากที่ส่งนักเรียนแล้วจึงไปช่วยต่อเติมบ้านให้มารดา

ในปี พ.ศ 2540 เศรษฐกิจได้ซบเซาอย่างหนัก สุรชัยจึงมีรายได้จากการค้าขายน้อยมาก เดือนละประมาณ 1,000-5,000 บาท บางวันไม่ได้ขายสินค้าเลย แต่ค่าใช้จ่ายของครอบครัวยังเหมือนเดิม จากเดิมที่ดินบริเวณบ้านมีประมาณ 1 งาน 50 ตารางวา เขาได้ตกลงรับซื้อที่ดินติดหลังบ้าน ประมาณ 1 งาน 70 ตารางวา จากนักรรยา ในราคา 180,000 บาท จึงต้องกู้ยืมเงินสวัสดิการพนักงานธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรของภรรยา สินค้าไม่ได้ขาย ประกอบกับมีหนี้สินเพิ่มขึ้น สุรชัยจึงเกิดความเครียด จึงได้เริ่มหันไปเลี้ยงชีพทางล็อตเตอรี่ หายใจได้ดิน และการพนันตามงานศพ ทำให้สภาพครอบครัวแย่ลงไปกว่าเดิม ประมาณปลายปี 2541 สุรชัยได้หยุดรับส่งนักเรียน ช่วงนี้มีหนี้สินที่มาจากหนี้ ธ.ก.ส./หนี้สินค้าหมูเวียน/หนี้จากการพนัน ทั้งหมดประมาณ

600,000-700,000 บาท ทำให้เขาเครียดหนักที่จะทำให้ครอบครัวอยู่รอดได้ รายได้มาจากเงินเดือน ภรรยาทางเดียว ก็ต้องถูกหักเพื่อชดใช้เงินกู้ยืมจากธนาคาร และช่วงนี้เองมีคนรู้จักชักชวนไปทำสิ่ง ผิดกฎหมาย แต่เขาปฏิเสธเพราะใจไม่ถึงที่จะไปทำลายสังคม เนื่องจากว่ามีประสบการณ์และผ่านการเข้าไปช่วยเหลือสังคมมามาก และกลัวที่จะนำความเดือนร้อนมาสู่ครอบครัว

จากนิสัยส่วนตัวสุรชัยเป็นคนที่ชอบอ่านข่าว คู่มือทฤษฏี และสื่อต่างๆ ทำให้ได้ทราบ กระแสของเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งเป็นแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้ติดตามและมีความคิดที่จะทดลองทำ แต่มีพื้นที่บริเวณบ้านไม่ถึง 1 ไร่ คิดว่าคงไม่สามารถทำได้ ประกอบกับไม่มีความรู้ ความชำนาญด้านการเกษตรเลย เขาจึงได้เข้าไปศึกษาดูงานของศูนย์ศึกษา การพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอคอกยสะเกิด และในเดือนตุลาคม 2542 ได้ใช้เงินส่วนตัวทดลองซื้อพ่อแม่พันธุ์กบมาเลี้ยง 2 คู่ ได้ลูกกบประมาณ 1,500 ตัว แต่เนื่องจาก ไม่มีประสบการณ์ จึงทำให้ลูกกบที่กำลังเติบโตมีอาการหนาวตายจนหมดบ่อ ต้องสูญเสียเงินไปอีก ก้อนหนึ่ง ทำให้เขาท้อแท้ และคิดว่าไม่อาจจะเจริญรอยตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ แต่ก็ยังมีเจ้าหน้าที่ของศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ มาให้คำปรึกษา และ ประสานงานชวนให้เลี้ยงปลาจุก โดยศูนย์ศึกษาฯ ให้การสนับสนุนพันธุ์จำนวน 200 ตัว

ในระหว่างนี้พี่ชายได้นำหนังสือ “บ้านพอวังจิตรลดา” มาให้หลานๆ อ่าน ซึ่งเป็นรูปสามมิติ เป็นภาพไร่นาสวนผสม และแผนผังแสดงส่วนต่างๆ ของวังจิตรลดา และมีข้อความตอนหนึ่งจากคำ กราบทูลถวายพระพรชัยมงคลของ พลอากาศเอกหะริน หงสกุล ประธานรัฐสภา ในการพระราชพิธี เฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2543 ที่ทำให้สุรชัยเกิดความรู้สึกระทึกใจมากและทำให้เกิด แรงบันดาลใจในเวลาต่อมา ใจความของถ้อยคำดังกล่าวมีว่า

“ ไม่มีพระราชวังไหนในโลก

เหมือนพระตำหนักจิตรลดาและ

บริเวณสวนจิตรลดาที่เต็มไปด้วยบ่อเลี้ยงปลา

และไร่นาทดลอง อีกทั้งฟองโคนม

ผสมด้วยโรงสีและโรงงานหลายหลาก

จึงพูดได้อย่างเต็มปากว่าในประเทศไทย

ไม่มีช่องว่างระหว่างเกษตรกรกับพระมหากษัตริย์

ผู้ทรงงานอย่าง “หลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดินด้วยพระองค์เอง...”

สุรชัยจึงเกิดแรงบันดาลใจที่จะต่อสู้ต่อไป คิดว่าตลอดระยะเวลาที่องค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชพระองค์ทรงทำทุกอย่างเพื่อต้องการที่จะให้คนไทยทั่วประเทศมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เราเป็นพ่อค้าคนหนึ่งที่จะพาครอบครัวให้รอดพ้นภาวะเศรษฐกิจขาลง เพื่ออยู่รอดในสังคม ทำไม

ต้องท้อแท้ จึงหาวิธีแก้ไขการเพาะเลี้ยงกบ โดยไปปรึกษานักวิชาการของศูนย์ศึกษาฯ และศึกษาธรรมชาติสิ่งแวดล้อมโดยการผสมผสาน ทำให้ประสบผลสำเร็จด้านการเพาะเลี้ยงกบ ต่อจากนั้นได้เข้ารับการฝึกอบรมการผสมเทียมปลา การเพาะเห็ด และเรียนรู้กิจกรรมตามหน่วยงานต่างๆ ของศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ

ปัจจุบันสุรชัยมีรายได้จากการจำหน่ายผลผลิตต่างๆ สามารถจุนเจือครอบครัวและชำระหนี้สินได้ส่วนหนึ่ง หนี้สินเริ่มลดลง และมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่ศึกษาดูงานการขยายผลของศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ เป็นจุดถ่ายทอดเทคโนโลยีของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นที่ฝึกงานของนักศึกษา และศึกษาดูงานของชุมชนผู้สนใจ นอกจากนี้เขายังได้รับเชิญเป็นวิทยากรบรรยายในโอกาสต่างๆ เพื่อนำแนวคิดและประสบการณ์เผยแพร่ให้แก่ผู้ที่ประสบปัญหาอย่างเช่นเขาในอดีต ในปี พ.ศ. 2544 สุรชัย ได้รับพิจารณาจากสำนักงานคณะกรรมการพิเศษโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ให้ได้รับโล่เกียรตินิยมที่ได้ทำคุณประโยชน์และมีส่วนร่วมในการดำเนินการโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี สร้างความภาคภูมิใจและปลื้มปิติให้แก่สุรชัยเป็นอย่างมาก

กรณีของสุรชัย จึงเป็นตัวอย่างของเกษตรกรในการเรียนรู้ที่จะปรับตัวในด้านการประกอบอาชีพโดยการประยุกต์แนวทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงและพึ่งตนเองตามแนวพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รู้จักนำประสบการณ์มาใช้ให้เกิดประโยชน์ แสวงหาแนวทางและวิธีการใหม่ๆ เพื่อความอยู่รอดของตนเองโดยไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ชุมชน สังคม และมีแนวคิดที่จะทำให้เกิดความยั่งยืนแก่ตนเองและชุมชน ช่วยขยายผลกับผู้นำชุมชนและผลักดันองค์ความรู้ให้ขยายผลในระดับชุมชน ซึ่งในส่วนของกิจกรรมการแก้ไขปัญหาและการขยายผลการเรียนรู้ จะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไปในส่วนของการปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน

จากตัวอย่างกรณีศึกษา ทำให้ได้เห็นกระบวนการเรียนรู้ และจุดเปลี่ยนของชีวิตเกษตรกร ทั้ง 2 กรณีตัวอย่าง ซึ่งเป็นเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าในชุมชน ที่มีเงื่อนไขบุคคลิกลักษณะของความรู้ การเปิดใจเรียนรู้รับองค์ความรู้จากภายนอก การได้รับการขัดเกลาทางสังคม เช่น การบวชเรียน เงื่อนไขทางด้านครอบครัว การอยู่ในชุมชนที่มีสังคมวัฒนธรรมแบบปฐมภูมิ ฉันทัญญัติพี่น้อง การอยู่ในชุมชนที่มีทรัพยากรทางธรรมชาติสมบูรณ์เพียงพอต่อการเกษตร และการได้รับโอกาสและเข้าถึงแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลายซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ถือเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่ช่วยเปิดโอกาส และเสริมให้มีกระบวนการเรียนรู้ที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหาหนี้สินในครอบครัวได้ แต่แต่ละแหล่งเรียนรู้แต่ละช่วงเวลาของการเรียนรู้ ถือเป็นกระบวนการที่สำคัญที่สั่งสมทำให้เกษตรกรกรณีตัวอย่าง ซึ่งถือเป็นเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าในชุมชน กลายเป็นผู้นำทางความคิด และเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงให้เป็นรูปธรรมในภาคปฏิบัติอย่างแท้จริง